

O pintor Ángel Lemos de los Reyes*

Andrés Fernández Sanmartín

Andresfer15@yahoo.es

Resumo. Estudo da azarosa, rica e sorprendente traxectoria vital e artística do pintor Ángel Lemos de los Reyes, desde o seu nacemento en Vigo en 1917, ata o seu falecemento no noso pobo da Estrada no 2002. Figura polifacética manifestamente desatendida e subestimada dentro do panorama plástico galego. O artigo profunda sobre aqueles episodios máis coñecidos do artista, marcados polo seu cambio de bando do nacional ao republicano ao pouco de ser forzosamente recrutado para a guerra civil, e ademais recolle abundante información e obra inéditas, grazas á xenerosa posta a disposición pola súa familia da colección e fondo documental e ao labor de catalogación acometida polo Museo Reimóndez Portela da Estrada.

Abstract. Study about the eventful, rich and surprising life and career of the painter Ángel Lemos de los Reyes, born in Vigo 1917 and died in A Estrada in 2002. A versatile but clearly neglected and underestimated figure within the sphere of Galician plastic arts. This article deals with those best-known events related to the artist, marked by changing from the national to the republican side, shortly after being recruited for the civil war. It also collects abundant information and unpublished works, thanks to the collection and documents provided by the painter's generous family and the cataloguing work made by Reimóndez Portela Museum.

Infancia e mocidade en Vigo e Redondela

Ángel Casto Lemos de los Reyes nace o 1 de marzo de 1917 en Vigo, aínda que os seus pais non o inscribiron no rexistro civil ata un mes despois, o 1 de abril de 1917.

Fillo de Juana de los Reyes Pérez, natural de Vigo, de 27 anos, viúva dedicada aos labores do seu sexo, segundo a inscrición do Rexistro Civil, e de Antonio Lemos López, natural de Tui, panadeiro de profesión, solteiro de 23 anos.

A certificación rexistral indica que o seu avó paterno é descoñecido, pois nunca se formalizou oficialmente a filiación do seu pai. Porén, sabemos que se chamaba Jerónimo. A súa avoa é Concepción Lemos López, natural de Tui. Os seus avós maternos son José de los

* Tradución e supervisión lingüística, Celia Rozas Donsión, do Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades.

Reyes González, pintor, natural de Ferrol, e Emilia Pérez Hermida, de Vigo.

O bisavó materno de Ángel, Andrés de los Reyes, natural de Ferrol, era delineante. E a súa bisavoa chamábase Manuela González.

Juana, a nai de Ángel, contoulle que o seu avó José de los Reyes pintor e escultor ao que nunca coñeceu, pois faleceu por mor da varíola antes do seu nacemento era o autor de moitas das esculturas que aínda adornan as tumbas do cemiterio de Ferrol.

Os seus pais rexentan desde 1924 a confeitaría e pastelería *La Tudense*, sita na rúa García Barbón, nº 55, de Vigo. O negocio familiar, fundado por Antonio antes de coñecer a Juana, é próspero durante a infancia de Ángel, o que lles permite levar unha vida economicamente acomodada, como demostra o feito de que na súa casa chegasen a traballar ata catro persoas, ademais dos empregados da panadería.

O seu pai, Antonio, dedícase a tempo completo á panadería, traballa longas xornadas de noite e descansa o que pode durante o día, polo que é Juana quen se encarga do coidado dos fillos e dos labores da casa. Cóntanos Natalia Lemos, a filla de Ángel, que a súa avoa Juana era unha muller moi valente, con moito carácter e carisma. Con 16 anos, interpúxose nunha pelexa rueira a navalla, na que ao ferido lle meteron un gran corte no ventre, de onde lle saían os intestinos, e dona Juana meteullos dentro, envolveuno co refaixo, botouno ao ombreiro e levouno ao posto de socorro. Ángel Lemos e a súa nai Juana adorábanse. Tamén pasa moito tempo co seu irmán maior, José, por quen sente unha grande admiración e agarimo.

Ángel é o terceiro dun total de sete irmáns. O maior deles, José de los Reyes, nacido o 22 de novembro de 1908, érao só de nai. A primeira filla de Antonio Lemos e Juana de los Reyes, chamada Soledad, falece como consecuencia dunha afección pulmonar, sen alcanzar os dez anos de idade. Os seus irmáns menores son Antonio, Emilio, Eugenia e Margot.

En xaneiro de 1923, cando Ángel contaba con 6 anos de idade, o seu irmán maior, José de los Reyes, embarca cara a Bos Aires coa intención de reunirse co seu pai Luis Gallego, quen emigrara para traballar na construción da canle de Panamá.

Antonio Lemos e Juana de los Reyes co seu fillo Emilio. 1930. Fondo familiar.¹

Esta partida terá unha gran repercusión sobre o novo Ángel Lemos, pois José exercera unha grande influencia no seo da familia, ata o punto de que fora quen lle ensinou a ler ao seu padrastró Antonio Lemos, que traballaba na panadería familiar desde os 8 anos e que, por tanto, carecía de formación académica básica. Juana, a súa nai, falseou o ano de nacemento de José e adiantouno a 1906 para que lle permitisen embarcar e comproulle un billete de terceira clase rumbo á Arxentina. Ángel

acudiu ao porto xunto á súa nai para despedir a José, o seu irmán maior e gran referente. Toda a vida lembraría as bágoas desconsoladas da súa nai que xamais volvería ver en persoa o seu fillo José.

O pequeno Ángel asiste en Vigo á escola de don Indalecio, onde se converte nun ávido lector e adquire tamén o gusto pola escritura. Desde moi pequeno, mostra facilidade para o modelado, a talla e o debuxo.

Aproximadamente no verán de 1925, os pais de Ángel envíanos a pasar o verán coa súa tía avoa María Luisa Pérez Hermida, na súa casa de San Mamede de Moldes, parroquia do concello de Boborás,

1 En diante, identifícanse como fondo familiar todas aquelas obras, fotografías e documentos que son na actualidade propiedade da familia de Ángel Lemos.

Ángel Lemos. *Lembranzas da miña infancia*. 1988. Óleo sobre lenzo. 59 x 50 cm.
Colección particular.

provincia de Ourense, onde tiña a súa praza como mestra. María Luisa, nai solteira, é unha muller culta, independente e de gran personalidade. Ángel séntese moi cómodo na súa casa, e a súa innata curiosidade vese alimentada por un ambiente moi distinto ao do seu fogar en Vigo. Alí ten ao seu alcance todo tipo de libros, revistas, xogos...

A súa tía Luisa establecera unha grande amizade con Antón Losada Diéguez e polo menos unha vez á semana visítalo no seu pazo familiar de Moldes, onde organizan faladoiros xunto a outros invitados. Ángel acompaña sempre a súa tía e alí pasa as tardes cos fillos maiores de Antón: Miguel e Luis Losada Espinosa. Curiosamente, con Miguel reencontrárase moitos anos máis tarde na Estrada, onde era dono dunha farmacia, inicialmente situada na avenida de Fer-

nando Conde, nº 1, no local que fai esquina coa avenida de Leicures e, posteriormente, na avenida de Santiago, nº 16, fronte ao antigo ambulatorio, preto da casa onde se instalaría Ángel Lemos, na avenida de América.

Estas visitas estivais non volverían repetirse, pois Ángel comezaría pronto a traballar no negocio familiar. Sempre lembrará a súa estancia en Moldes con enorme agarimo e cun punto de nostalxia. En 1988, pinta o óleo *Lembranzas da miña infancia*, que recrea a cociña da súa tía Luisa en Moldes.

En 1928, con tan só 11 anos, os seus pais consideran que Ángel xa ten idade suficiente como para asistilos na panadería. É o fillo maior e o negocio atravesaba un mal momento económico, de modo que toda axuda é pouca. Ángel deixa definitivamente a escola para comezar a traballar na empresa familiar.

Na panadería, encárgase sobre todo dos labores ornamentais de pastelería, unha tarefa para a que mostra unha especial habilidade. Facía tortas e biscoitos con forma de casiñas, castelos, hórreos, cruceiros... As súas decoracións para as tortas estaban tan ben feitas que nunha ocasión o homenaxeado decidiu non comerse o hórreo recreado con pasta de caramelo e levalo como recordo para América.

Contaba a súa nai que Ángel, cando era adolescente, lle pedía que non tirase os ósos grandes do cocido porque os utilizaba como material para as súas tallas. Adoitaba desaparecer durante períodos longos de tempo. Nunha ocasión, a súa nai, preocupada por estas misteriosas ausencias, pediulle á súa filla Eugenia que o seguise para pescudar que estaba a facer. A súa irmá descubriu que Ángel sentaba debaixo dunha árbore e escribía.

Ángel emprega calquera material ao seu alcance: papeis, cartóns, madeira, caixas... para os seus traballos manuais. Acostumaba improvisar funcións con monicreques para os seus veciños, familiares e amigos.

O 21 de febreiro de 1932, Ángel, que neste momento ten 14 anos, escríbelle desde Vigo unha carta ao seu irmán José de los Reyes, que segue en Bos Aires. Cántalle que o estraña e que se alegra moito de que escriba nun xornal. Fálalle do seu soño de ser actor

Ángel Lemos. 1º y único dibujo hecho en la Escuela de Artes y Oficios de Vigo. 1932. Lapis sobre papel. 30 x 22 cm. Fondo familiar.

e de triunfar no cinema e in-fórmao ilusionado de que lle acaban de comprar unha guitarra porque lle gusta moito a música, que cultiva de forma totalmente autodidáctica.

A panadería *La Tudense* sitúase moi preto da Escola de Artes e Oficios de Vigo, sita na rúa García Barbón, nº 5. Carlos Sobrino Buhigas, profesor de debuxo nesta, é cliente habitual do establecemento. En certa ocasión, no mostrador, observa un debuxo feito por Ángel sobre un papel de envolver. Intrigado pola calidade do traballo, pregúntalle ao pai de Ángel quen o pintou, ao que este responde afagado que o autor é o seu fillo Ángel,

de 15 anos. Carlos Sobrino advirte o talento incipiente do mozo, polo que persuade os seus pais de que o matriculen na Escola de Artes. Animado polo profesor, e co beneplácito dos seus pais, Ángel inscríbese en 1932 na EAO, onde asiste ás clases de debuxo impartidas polo propio Carlos Sobrino.

A familia aínda conserva un debuxo realizado por Ángel Lemos no cal, do puño do propio Lemos, figura escrito *1º e único debuxo feito na Escola de Artes e Oficios de Vigo*.

A estancia de Lemos na EAO resulta moi curta, pois en xullo de 1932, ao pouco tempo de incorporarse ás clases, a súa familia vese obrigada a mudarse a Redondela debido a motivos económicos, o que impide que continúe a súa formación artística nesta cidade.

Ángel sempre lle restou importancia ao feito de ter que abandonar a súa formación artística de forma tan abrupta e prematura. En máis dunha ocasión, manifestou que nunca chegara a estar moi con-

tento nas clases, pois os profesores deixábanos ao seu aire, moi libres e que para iso prefería aprender pola súa conta. Aínda que sempre se mostrou orgulloso de ser un artista autodidacta, a súa filla Natalia tamén sinala que a súa personalidade conciliadora e o respecto e agarimo que sentía polos seus pais probablemente o levaron a lles restar importancia ás circunstancias en que cesara a súa formación, algo que nunca lles reprocharía.

Xa en Redondela, no escaso tempo libre que lle deixa o seu traballo na nova panadería que alí rexentan os seus pais, comeza a tocar a guitarra e incorpórase a unha rondalla. Deste xeito, intégrase plenamente na vida lúdica e cultural redondelá, onde pasa a ser coñecido como Mojica polo seu parecido co actor e cantante mexicano José Mojica, e mesmo en ocasións, grazas ás actuacións co grupo musical, gaña algo de diñeiro.

Continúa tallando e escribindo, sobre todo poesía. Lemos tiña acceso á biblioteca dun pazo propiedade da familia dun dos seus amigos. A lectura dos seus libros alimenta o seu espírito soñador.

En Redondela, establece unha estreita amizade con Ignacio Arrondo Moro (ver apéndice), conxenian á primeira, ambos soñan con ser actores e comparten talento e inquietudes artísticas. Esta amizade perdurará polo resto das súas vidas.

Tanto Ignacio coma Ángel naceran no ano 1917 e ambos eran fillos de pasteiro (o pai de Ignacio, o navarro Antonio Arrondo, abrira recentemente unha pastelería na rúa Policarpo Sanz de Vigo). Ambos desbordan aptitudes artísticas que na súa mocidade se dirixen cara á interpretación e que na súa vida adulta canalizarán cara á pintura, Lemos antes ca Arrondo.

Aos 17 anos, para desgusto dos seus pais, sobre todo da súa nai, escapa co seu amigo Antonio Ramonet Balado nun tren, coa intención de chegar aos estudos cinematográficos de Aranjuez, onde pretendían traballar como actores. Pero cando chegaron a León, Ángel empeñouse en se deter para contemplar a súa catedral, en contra da opinión do seu compañeiro de fuga, e nese momento a Garda Civil recoñéceos, detenos e devólveos sen escolta a Redondela, onde son recibidos como celebridades, de xeito que mesmo se chegan a componden coplas sobre este episodio:

Ángel Lemos fotografado por Ignacio Arrondo. 1933. Fondo familiar.

Antonio Ramonet, Simeón e Ángel Lemos nas festas de Reboreda. 1934. Fondo familiar.

También tenemos artistas
 En este pueblo
 En este pueblo
 Que se fueron de turistas
 Una mañana en el correo
 En el correo
 Según dicen se marchaban
 A los estudios de Aranjuez
 Como no eran pillos
 Los detuvieron en el cuartel

O diario *El Pueblo Gallego* do 31 de agosto de 1934 publica:

Mozos que foxen. Hai algúns días, fuxiron dos seus domicilios os mozos menores de idade Ángel Lemos e Antonio Ramonet, os cales marcharon con dirección a Madrid, segundo din algúns dos seus amigos. Parece ser que tiñan proxectada desde hai tempo a súa fuga, pois xa estaban reunindo diñeiro desde hai bastante tempo, co propósito de dirixirse aos estudos cinematográficos de Aranjuez, onde pretendían dedicarse ao cinema. Os familiares destes denunciaron ante a Benemérita o caso.

Tamén en 1934 chega a Redondela unha compañía de teatro madrileña que representaba a obra de José Zorrilla, *Don Juan Tenorio*.

Durante a súa estancia na vila, enferma o actor que interpreta a don Diego Tenorio. Coa esperanza de non suspender as funcións programadas, a compañía realiza unha convocatoria pública para preguntar se alguén estaba interesado en substituílo. Ángel, cuxo soño por entón era o de ser actor, ofrécese voluntario, e in-

Festas da Coca, Redondela. Magariños e Ángel Lemos (sentados), Castro e Generoso (de pé no chan), Ignacio Arrondo e outro amigo (de pé subidos ao avión). 3 de xuño de 1934. Fondo familiar.

corpórase ao elenco de actores de forma inmediata. A súa interpretación é tan destacada que a compañía lle ofrece incorporarse a esta con carácter permanente. En contra dos desexos da súa nai Juana, e co consentimento de seu pai, quen está convencido de que pronto regresará a Redondela coa súa familia, Ángel parte coa compañía. Con motivo desta viaxe, os seus pais, para levar as súas pertenzas, cómpranlle un baúl que o acompañará practicamente o resto da súa atarefada vida.

Non puidemos pescudar en cantas funcións participou Ángel, pero si sabemos que cando a compañía chega a Salamanca despídese e volve a Redondela. Neste curto período de convivencia, o noso protagonista pode comprobar que non ten nada en común co resto de actores e en ningún momento se sente cómodo nese ambiente. Os membros da compañía levan unha vida desorganizada, déitanse moi tarde e dormen durante a maior parte do día ata a hora da representación, un estilo de vida que Ángel detesta, polo que decide regresar coa súa familia, tal e como prognosticou o seu pai.

Por mor desta experiencia, a idea de gañar a vida como actor vai perdendo forza na súa cabeza; porén, o mundo dos escenarios, da interpretación, da música, dos monicreques e da comedia seguirán formando parte das súas afeccións, e proba diso é que máis adiante

Ángel Lemos. *Arlequín e Colombina*. 1992. Óleo sobre lenzo. 73 x 60 cm. Colección particular.

serán temáticas que incorpore de forma reiterada á súa obra pictórica, como arlequíns, pallasos, bailarinas ou festas populares.

En 1935, Ángel volve ás andadas, esta vez cun plan máis ambicioso. Acabados de cumprir os 18 anos, consegue infiltrarse como polisión no barco de vapor francés *Massilia*, rumbo a Bos Aires, co obxectivo de reunirse co seu irmán maior José de los Reyes.

Ángel sente auténtica devoción polo seu irmán maior, con quen mantén un regular contacto epistolar. José lograra estable-

cerse na Arxentina. Alí escribe poesía, publica artigos na prensa, e ademais traballa como rotulista ou «pintor letrista», como din nese país. En definitiva, o estilo de vida que Ángel anhe-la mentres traballa na panadería da súa familia, un traballo que desempeñaba de forma obediente, pero que en realidade aborrece.

De novo, o seu propósito desbarátase ao ser descuberto pola tripulación do barco antes de chegar a Lisboa. Unha vez amarran no porto desta cidade, por orde do capitán, é entregado ás autoridades portuguesas, que o ingresan no cárcere do Limoeiro, á espera que de que o barco faga a ruta de volta a España para recolle-lo e repatrialo a Vigo. Ángel trata de convencer o capitán de que o leve con eles á Arxentina e que non o deixe encarcerado en Lisboa, pero este móstrase tallante e respóndelle que non se fía de que non escape en Bos Aires, e entón que explicación lle vai dar á súa nai?

No cárcere coñece a Xan da Costa, un exmilitar portugués de familia adiñeirada encarcerado pola comisión de delitos económicos, co que pronto conxenia. Maior ca Ángel, acólleo baixo a súa protección e manteno a salvo dos perigos da prisión durante os case

Agrupación Artística Redondelá, 1934. Ángel Lemos é o primeiro sentado comezando pola dereita. Fondo familiar.

trinta días que durou o seu cativerio. Aproximadamente ao mes da súa fuga, foi devolto á súa casa.

Así narraba o propio Lemos esta aventura nunha entrevista publicada en *La Voz de Galicia*, do 11 de maio de 1988:

Co mesmo abrigo de coiro con que marchaba con Ramonet, embarquei de polisón en Vigo no *Massilia*, pero tampouco tiven sorte. Fixen o que puideron para convencer o capitán, pero fun desembarcado en Lisboa. A miña cabeza xa estaba por entón chea de cores, debuxos; paseaba con Generoso Becerra, que escribía poesía, e eu admiraba igrexas e castelos, casas, pontes, árbores. Aquele mundo ocupaba a miña imaxinación.

De regreso a Redondela, retoma a súa vida cotiá na panadería e coa rondalla. Dúas noticias do diario *El Pueblo Gallego*, publicadas o 9 de febreiro de 1936 e o 14 de abril de 1936, dan conta de ambas as actuacións no local social do Centro de Cultura e Estudos Psicolóxicos Paz e Harmonía, sito na rúa Cervantes, nº 21, de Vigo, da rondalla redondelá *Los Calaveras*, á que pertencía Ángel. Ademais, este interpreta varias pezas en solitario.

En 1936, finaliza o seu período vital en Redondela, pois a súa familia pecha a panadería e múdase de novo a Vigo. Cóntanos Na-

talia Lemos que o seu pai lembraba con enorme agarimo o curto pero intenso período de tempo que viviu en Redondela. Dicía que se mudou alí moi a contra gusto, por deixar Vigo, onde estaban a maioría dos seus amigos, e que os tres anos que pasou naquela vila foron «os mellores da súa vida».

De regreso a Vigo, xunto aos seus pais e irmáns, instálanse no barrio do Calvario, concello de Lavadores, no límite con Vigo e maioritariamente ocupado por veciños de clase obreira.

Ángel e o resto da súa familia vense obrigados a traballar como xornaleiros nos fornos doutras panaderías. A lectura, a escritura, a arte e o anhelos por coñecer cidades e países continúan ocupando a súa mente, alimentando un espírito inconformista que anhela evadirse da súa frustrante e anódina vida.

Ese mesmo ano, ao pasear pola rúa Hernán Cortés de Vigo, tropeza cun taller de carpintería que inmediatamente capta a súa atención. Co permiso dos seus donos, entra a esculcar. A talla non lle é allea, pois desde pequeno esculpe calquera material moldeable que cae nas súas mans, afección para a que demostra unha gran pericia. No taller observa con atención como traballan a madeira os profesionais e queda inmediatamente seducido por este labor artesanal. Alí coñece os irmáns Bardají, de orixe maíña, tallistas e ebanistas a quen lles pide que o acollan como aprendiz. Aos poucos días incorpórase ao taller, compaxinando esta aprendizaxe coas súas obrigacións como panadeiro, tarefa da que non pode desvincularse, pois a súa familia precisa dos ingresos que lle reporta. Ángel dedica todos os seus esforzos a traballar a madeira e descobre unha nova vocación que lle permite canalizar a súa creatividade e a súa gran destreza manual.

Os irmáns Barjadí regaláronlle a Ángel unha caixa de madeira feita artesanalmente para as súas ferramentas. Máis adiante, converteríase na súa caixa de pinturas, que o acompañaría ata o final dos seus días.

Neste período inmediatamente anterior ao estalido da Guerra Civil, coñece o escultor Camilo Nogueira Martínez, pertencente a unha familia de carpinteiros e tamén veciño do barrio do Calvario de Vigo. A súa casa está moi preto da dos pais de Ángel, na rúa

Doutor Carracido. Camilo Nogueira, trece anos maior ca Ángel, que traballa a madeira con mestría e xa goza de gran prestixio como artesán, esperta a admiración do mozo Lemos. Sempre que lle é posible, visita o taller de Camilo e do seu tío, onde é benvido; alí observa e trata de aprender todo o que pode.

O barrio do Calvario recibía o sobrenome da Rusia chiquita, a zona máis vermella de Vigo antes da Guerra Civil e berce do movemento sindical da cidade. Unha mañá, unha parella de gardas civís preséntase na casa de Ángel, pois recibiran a denuncia de que «escribía demasiado». Juana, a nai de Ángel, que era cristiá protestante, evanxelista, coa afouteza que a caracteriza, atende a Benemérita e, ao decatarse do contido da denuncia, descúlpase e vai buscar o seu Evanxeo, onde garda algúns dos poemas que lle escribe o seu fillo. Móstrallos amablemente á parella que, unha vez comproban o contido dos escritos, se despiden sen máis.

Os versos que compón o mozo Ángel teñen unha temática romántica, popular, mesmo dramática, pero carecen do máis mínimo contido político. Tal e como precisaría el mesmo en máis dunha entrevista, antes da guerra non era unha persoa moi situada politicamente, tiña outras inquietudes, como o teatro, a literatura, a música ou a historia.

En 1937, Ángel coñece a Celia Godoy Gil –con quen casaría unha vez finalizada a guerra– nun centro espiritual-cultural de Vigo ao que acudira por primeira vez por recomendación dun amigo. Celia, nacida en 1912 en Bos Aires, é cinco anos maior ca Ángel, filla de Constantino Godoy, un home de negocios de Vigo que foi secretario da asociación cultural *La Oliva*, e de Mercedes Gil que, xunto aos seus fillos, regresaran a Galicia tras un longo período na Arxentina.

Ángel descobre en Celia unha muller independente, culta, gran lectora e con inquietudes espirituais, que traballa nun banco en Vigo coa súa irmá Rosita. Namóranse e saen xuntos, apenas en dúas ou tres ocasións, antes de que Ángel fora chamado a filas, pero a parella queda socialmente formalizada. Celia intégrase na familia Lemos de los Reyes e visitará a Juana, a nai de Ángel, durante os tres anos nos que este permanece ausente.

A sacudida da guerra civil

En Galicia, controlada polo bando nacional, decrétase o estado de guerra o 20 de xullo de 1936 mediante o decreto de Enrique Cánovas.

Ese mesmo día, Ángel, que transita a pé polo centro de Vigo, ve como unha multitude de persoas se dirixe cara á Porta do Sol.

Intrigado, segue ese mesmo camiño e, xa na praza, comproba que un grupo duns cincuenta militares están situados no centro desta. Guiado polo seu espírito curioso e un tanto inconsciente, métese no medio do crecente xentío ata alcanzar a segunda ou terceira fila. Oe voces, pero non é capaz de distinguir o que din. O xentío arremuíñase ao redor do grupo armado e a tensión é palpable.

Pouco despois, un dos militares comeza a ler un bando, ata que un home se adianta e dun golpe arrebatállo das mans. Nese momento, o oficial ao mando dá a orde de abrir fogo. Unha muller próxima a Ángel é alcanzada por un disparo e o xentío, aterrorizado, comeza a fuxir. Ángel corre tamén, consegue abrirose paso a través da rúa López Neira e salta un portalón que pecha un soar. Alí resgárdase e, finalmente, resulta ileso.

Este episodio, un dos máis sangrentos da Guerra Civil en Galicia, deixará unha fonda pegada no noso protagonista que, por primeira vez e de forma traumática, se topa de súpeto cun conflito do que permanecera á marxe e que cambiará a súa vida para sempre.

Así narra Xoán C. Abad este suceso no libro *O soño crebado. Da República á Guerra Civil en Vigo na súa bisbarra*, ilustrado por Evaristo Pereira, e publicado polo Instituto de Estudos Vigueses:

A partir das once da mañá, as rúas da cidade vanse converter nun improvisado escenario do desfile dunha sección de Infantería fortemente armada que vai encabezada polo capitán Carreró Vergés. O centro de Vigo está a esas horas totalmente ateigado de xente. Curiosos de toda idade e condición saíron ás rúas, na súa meirande parte na procura de novas sobre a folga xeral que se proclamara ese meso día ás oito da mañá, como inxenua resposta obreira contra o traidor golpe militar que se vía vir.

A forza armada, cada certa distancia, fai un alto e procede a ler o texto do bando de guerra que, con posterioridade, vai sendo colocado nos diversos cruzamentos que vai atopando polo camiño. A derradeira parada que fai a tropa prodúcese na Porta do Sol, que está neses momentos a rebordar de cidadáns. A maioría dos presentes permanecen totalmente alleos ao que está a suceder, pero tamén moitos dos integrantes da forza armada ignoran cales son os verdadeiros moti-

vos da súa saída do cuartel. Algúns dos curiosos que están máis preto da tropa decátanse, con dificultade, do que realmente está a acontecer; e isto é cando o oficial procede a unha nova lectura do bando de guerra no que claramente informa de que quedan totalmente anuladas as garantías constitucionais. Vai ser esta constatación da súa traizón o que faga que moitos dos traballadores alí presentes lles pidan a berros aos soldados que desobedezan o seu superior, que os está a levar a cometer traizón contra o pobo.

O medo inza totalmente na céntrica praza. Os soldados, medorentos, aférranse con forza aos seus mosquetóns cuxos canóns tremelican e vense totalmente superados por milleiros de persoas alporizadas que os teñen completamente rodeados; semellante caterva impídelles tanto seguir avanzando coma volver sobre os seus pasos. A multitude está tamén temerosa do que poida chegar a facer a tropa. Nun momento dado, e mentres Carreró tenta proceder a unha nova lectura do bando, apenas audible polos gritos e berros da xente que o tacha xa abertamente de traidor, un grupo de cidadáns bótase contra o capitán Carreró, tentando quitarlle das mans o bando, nun acto talvez de bravura, cando non de simple inconsciencia. O tumulto que se forma ao redor do oficial queda de repente oculto baixo o ruído dunha pechada descarga de fusilería. O propio oficial, ou talvez o segundo o tenente José Pavón, presumindo un gran perigo para a tropa, dálle orde a esta de que abra lume. Tras uns segundos de dúbida, acaba por se cumprir a orde e logo repetírase ata en varias ocasións. A descarga de chumbo que lanzan os máuseres dos atemorizados soldados vaise espaxear por toda a praza e sementa ao seu paso morte e dor.

(...) Calcular o número de mortos naquela matanza é totalmente imposible. Pódese tan só facer unha estimación en base aos ingresos de defuntos, por morte violenta, nos cemiterios nos días posteriores. Fálase de algo máis de 40, pero seguramente houbo máis, xa que algúns deles foron enterrados de xeito irregular.

A partir de entón, Galicia convértese en centro de recrutamento para o exército nacional, de modo que os mozos non teñen outra alternativa que alistarse, pois se non serán xulgados como desertores.

A Ángel o exército nacional non o chama a filas ata o 19 de maio de 1937. Aínda que non é unha persoa moi inclinada á política, a súa ideoloxía é máis afín ao bando republicano e o sanguento episodio da Porta do Sol deixou unha profunda pegada nun mozo de marcado talante pacífico.

Recibe un adestramento militar básico no monte do Castro e posteriormente en Camposancos, Vigo, desde onde, tras recibir a última visita da súa familia, a 2ª brigada, 198 batallón, 2ª compañía na que se integra, parte á fronte de guerra en Brunete.

De camiño, a compañía recibe noticias de que esta batalla xa finalizou, polo que continúan a marcha ata Añóver de Tajo, provincia

de Toledo. Alí, o 19 de xullo de 1937, Ángel, xunto a Luis Cabanas Santiago, un mozo ourensán moi activo politicamente (estaba sindicado e pertencía ás mocidades socialistas), escapa do campamento, cruza o río e pasa ao bando republicano. Inicialmente, foron cinco os soldados do bando nacional os que planearon o cambio de bando: Luis Cabanas, un galego apelidado Puga, Ángel e outros dous, aínda que finalmente só consuman o plan Luis e Ángel.

Esta decisión marcará o resto da súa vida. Ao preguntarlle sobre os motivos que o levaron a esta determinación, Ángel explica na entrevista publicada no xornal *Contrarretiranca*, en febreiro de 1992 (nº 11), que «durante a guerra estiven, sempre en Madrid, no bando republicano, ao que pasei a pouco de que me mobilizaran, pero non por ideas políticas, de política non había nada, senón que foi a causa das barbaridades que vin nos primeiros días».

Sempre que lle preguntaban pola Guerra Civil –unhas vivencias dolorosas das que lle custaba falar en profundidade– de partida deixaba moi claro que el «non pegara un tiro por Franco».

Na entrevista publicada en *La Voz de Galicia* do 11 de maio de 1988 tamén se aborda este suceso:

Nunca fun un home político como se entende normalmente, nin afiliado a un partido. Alistáronme e, nas filas de Franco, leváronme a Toledo. En canto puiden, con outro compañeiro paseime ás filas da República. Vin o que pasaba no bando de Franco e dixen para min: eu con estes non. Despois tamén vin cousas na outra parte, pero non tanto, non tanto. Eu crin que a verdade debía triunfar, e a verdade estaba de parte da República. Foi duro. Saltamos unha trincheira e dispararon. Moitas horas entre os xuncos, á beira do Teixo esperando a noite, ata que puidemos pasar a nado, e grazas a que nos axudaron cunha corda.

Verificada a deserción, a autoridade redacta o 26 de xullo de 1937 o correspondente parte que lle remite ao Xulgado de 1ª Instancia de Vigo, distrito militar, 8.ª división. Reproducimos a descrición do soldado Ángel Lemos no devandito documento:

Oficio confeiteiro, idade 20 anos, estado solteiro, estatura 1,70; os seus trazos: pelo negro, cellas negras, ollos negros, nariz en punta, barba rara, boca regular, cor morena. Trazos particulares: algúns dentes da mandíbula superior chapados en ouro.

O xornal *El Pueblo Gallego*, do 4 de setembro de 1937, informa de que foron detidos pola Garda Civil de Lavadores Antonio Lemos

López e Antonio Lemos Reyes, veciños do barrio de Ceboleira, familiares do soldado desertor Ángel Lemos Reyes. Foron postos ao dispor do delegado de Orde Pública.

Aínda que o seu irmán Antonio é liberado ao pouco tempo, o seu pai permanecerá encarcerado máis de medio ano como represalia. Deste abrupto modo é como a familia sabe que Ángel se atopa actualmente no bando republicano.

Xa integrado cos seus novos compañeiros, Ángel Lemos é asignado á Brigada 112, batallón 445. Estuda para sarxento na escola da División, a v, e para tenente na Escola Popular de Guerra nº 3 en Paterna, Valencia. Permanece ás ordes do comandante Ángel Velázquez López.

A familia de Ángel conserva con cariño un conxunto de escritos nos que o noso protagonista relata en primeira persoa varios episodios das súas vivencias na Guerra Civil. Do mesmo xeito que o resto da súa produción escrita, atópanse completamente inéditos. Ademais do seu valor literario, achégannos datos de relevancia histórica e o autor consegue trasladarnos con eficacia á pel do seu protagonista. Agradecemoslle á súa familia a oportunidade de publicar por primeira vez un destes relatos titulado *Convento abandonado*, escrito por Ángel en castelán xa na última etapa da súa vida, coa axuda da súa esposa Viviana Geddo (Ver apéndice).

Aínda que por razóns obvias as circunstancias non son as máis propicias, Ángel non perde o seu ánimo artístico e nalgunha ocasión participa como actor en representacións teatrais, cómicas ou musicais, que se organizaban nas unidades militares.

A magnífica galería de imaxes contida na páxina web propiedade de Javier de la Puerta, profesor de Historia Contemporánea da Universidade Hebrea de Xerusalén (<http://www.javierdequintanar.sbhac.net/>), dedicada aos Traballos de recuperación da memoria histórica de Quintanar de la Orden e demais localidades do seu partido xudicial (Toledo), permitiunos acceder a dúas valiosas fotografías

Ángel Lemos. Expediente militar republicano. 1937.

Celebrando a Feira de Setembro. Convento Franciscano de Quintanar (Toledo). 1937.

propiedade de Joaquín Arau que dan testemuño da actividade do soldado Lemos como actor e guitarrista nunha das funcións organizadas polo bando republicano. Reproducimos a continuación as fotografías e o texto que as acompaña:

Esta foto está feita no interior da igrexa do convento franciscano de Quintanar, templo que fora transformado en teatro para acoller varias representacións de grupos cómicos, monicreques e actuacións musicais, con motivo da Feira de Setembro de 1937. Non sería a única actuación lúdico-cultural que tería lugar nestas festas nin no transcurso da contenda. As dúas veladas destes pallasos encheron por completo o recinto.

O actor cómico máis novo, o da dereita, era tamén guitarrista, con cuxo instrumento musical deleitou tamén o público local. Ademais, era un excelente pintor, que dedicou gran parte da súa vida aos pinceis e á arte. Chamábase Ángel Lemos de los Reyes e era natural de Vigo.

Despois de terminar a función teatral-circense na igrexa-teatro franciscana, os dous artistas-pallasos fotografáronse na horta do convento cos dous principais líderes da esquerda local: Clemente Añover, alcalde de Quintanar e líder do PSOE, e Ángel Vela, concelleiro e líder do PCE.

En Algete, un municipio español situado a uns 30 quilómetros ao nordés de Madrid, onde o seu batallón realiza os descansos, organiza a representación da obra de teatro *A importancia de chamarse Ernesto*, de Óscar Wilde.

Os dous principais líderes da esquerda local. Ángel Vela Gallego (primeiro pola dereita) e Clemente Añover (sétimo). 1937.

Ángel combate en primeira liña na Cuesta de las Perdices (a catro quilómetros de Puerta de Hierro e a dez de Madrid), un dos puntos máis perigosos e disputados da fronte madrileña. Alí conseguen frear a ofensiva nacional en 1937 e alí tamén se prolonga unha encarnizada guerra de trincheiras ata o final do conflito. A Embaixada de Cuba estaba moi próxima á Cuesta de las Perdices, un terreo de ninguén tremendamente exposto. Nunha escaramuza en solitario, Ángel consegue chegar ao exterior da embaixada onde, a través dunha fenda na parede, descobre un piano no medio da estancia aparentemente abandonada, poeirenta e chea de cascotes. Emocionado, non pode refrear o seu impulso curioso e de forma temeraria cóase dentro do edificio en ruínas ata conseguir tocar coas súas propias mans, aínda que sexa de forma efémera, o precioso instrumento, deixando para a súa intimidade unha estampa digna das mellores fotografías de Gerda Taro².

Nas trincheiras do Pardo, en Madrid, o 15 de xaneiro de 1938 escríbelle á súa familia a seguinte carta cargada de tristeza e desesperanza:

2 Gerta Pohorylle, coñecida como Gerda Taro (Stuttgart, Alemaña; 1 de agosto de 1910 - El Escorial, España; 26 de xullo de 1937), pseudónimo de Gerta Pohorylle, foi unha pioneira xornalista gráfica de guerra alemá e parella do fotógrafo Endre Ernő Friedmann. Xuntos fotografaban baixo o alias de Robert Capa, sendo difícil saber que fotos son de cada un. É considerada a primeira fotoperiodista muller que cubriu unha fronte de guerra e a primeira en falecer ao levalo a cabo (Fonte: wikipedia).

Cando vos dei o meu adeus dixen: «Tede fe e esperade, que eu volverei» e, porén, se hoxe puidese volvervos ver, soamente diría: Tede fe e esperade. Toda a realidade da vida que nos rodea é para nós como unha ficción. Nada é certo aquí, nin o hoxe nin o mañá. Todo pode acabar en cada segundo que comeza. Tan só de certo temos esta morte que danza incansable fronte a nós noite e día. Que triste é vivir así!...

Como me asalta o temor de que o final tan desesperadamente anhelado desta loita cruel, cando todos volvan rir felices e chorar entre os brazos dos seus seres amados, nos cálidos fogares da paz, eu hei de ser tan infeliz que, despois de anhelalo desesperadamente, non terei para min esa inefable ventura. Estou entre as tebras, e os meus pensamentos non poden ter a alegría da esperanza, porque esta é soamente luz. Estas paredes de terra que son as nosas trincheiras apertan o meu corazón e as miñas esperanzas. Foron a tumba xa de moitos dos meus compañeiros, nós nelas perdemos a noción da vida. Moitas veces preciso da palabra dun amigo para sentirme con vida. Mañá, estes campos han de quedar solitarios... A quen de nós lle estará reservada a ventura de recoller as bágoas da súa nai, a quen de nós lle deparará o destino cubrirose con esta humilde e cariñoso terra para que ninguén profane o seu último e desventurado soño?...

Cando o día da paz deixe mudos os canóns, as nais, as esposas, os fillos e as noivas cubrirán todos os camiños da patria para saír recibir as súas esperanzas. Moitos brazos quedarán tendidos sen ter a quen recibir.

Quizais mentres vós me agardades, despois de toda a hecatombe, a miña alma, en unión daquelas que seguiron a súa sorte, continúe nas noites a guerra, saltando e saltando trincheiras, atacando eternamente un inimigo incerto, vestido de sombras coma nós mesmos...

O 5 de marzo de 1939 iníciase o golpe de estado encabezado polo coronel Segismundo Casado que derroca o goberno republicano de Juan Negrín, o que desencadea en Madrid un enfrontamento entre a forza casadista e os partidarios de Negrín. O seu amigo Luis Cabanas desprázase a Chamartín de la Rosa ao encontro de Ángel para persuadilo de que ambos se evadan a Francia. Porén, Ángel opta por quedar en España. Así o explica na entrevista de *Contrarretanca* de febreiro de 1992 (nº 11):

Para chegar ata Francia tiña que cruzar desde Madrid e logo atravesar as montañas. Era unha tarefa demasiado dura e, ademais, parecíame absurdo. Aínda era máis absurdo ver que ao escapar te metías na guerra europea. Así que fixen ben en quedar. Tampouco había medo de que te fusilasen porque de algo había que morrer e, neses tempos, todo che daba igual.

A maior parte da brigada 112 apoia o golpe de Casado, excepto o seu primeiro batallón, o 445, onde combate o noso protagonista, que se opón ás ordes da superioridade nos Novos Ministerios.

Fotografía do batallón 445. 1938. Propiedade de Constantino González Fernández. Identificados: nº 13, esposa de Constantino González Eiras, nº 14, Constantino González Eiras, nº 15, filla de Constantino González Eiras, nº 17, Jesús Herrera Mateos, nº 18, Pilar Solange (esposa de Jesús Herrera Mateos), nº 25, Luis Cabanas Santiago, nº 26, Constantino González Fernández, nº 28, Ángel Lemos de los Reyes. Fonte: www.combatientes.es.

Chegados a este punto de inminente enfrontamento cos casadistas, o 12 de marzo de 1939, Ángel, tenente e membro do batallón 445, decide non opoñer resistencia e entrégase en Chamartín de la Rosa xunto ao seu batallón, evitando así derramar máis sangue nunha disputa contra os que ata entón foran os seus compañeiros. Antes de entregarse esconde nunhas matogueiras a súa guitarra e un par de botas coa esperanza de poder recuperalas no futuro. Profundamente desalentado propónse non volver disparar nunca máis un tiro, e así sería.

Feito prisioneiro, permanece preso polo bando de Casado nun antigo manicomio en Alcalá de Henares.

O mesmo 12 de marzo de 1939 Luis Cabanas falece en Chamartín como consecuencia dos enfrontamentos dentro do propio bando provocados polo golpe de estado de Casado. Ángel nunca viu o seu corpo sen vida, nin tivo constancia oficial da súa morte, pero a realidade é que Luis nunca retornou deste enfrontamento. A familia

Martínez, que os acollía en Madrid, estivo buscándoo sen éxito toda a semana que Ángel permaneceu capturado. Durante moitos anos, no máis profundo dos seus anhelos, Ángel mantivo a esperanza de que o seu querido amigo Luis sobrevivise.

Aos poucos días da súa captura, facendo gala da súa audacia e habilidade para o escapismo, consegue evadirse do seu cativerio.

En solitario, deambula por un Madrid aínda non ocupado polo exército nacional. Consciente de que a fin da guerra é inminente, e refugada a opción de fuxir a Francia, débátese entre a idea de entregarse ou de permanecer oculto. Nesta encrucillada pesa moito a súa condición de desertor que probablemente pagaría coa súa vida en caso de quedar á mercé do exército nacional.

O 28 de marzo de 1939, Francisco Franco entra coas súas tropas en Madrid sen atopar resistencia e a Guerra Civil española finaliza despois de case tres anos de loita. A maioría dos soldados republicanos busca o modo de regresar ás súas casas, medorentos do que lles poida suceder.

Xunto aos tres irmáns Martínez, membros do seu mesmo rexeimento, inicia o camiño de regreso ao seu campamento. Pouco despois de oír os canonazos que daban por concluída a contenda, chegan ao seu destino e comprobán que se atopa completamente baleiro e abandonado. Esfameados e exhaustos, permanecen ocultos en Madrid. O exército sublevado publica e pregoa bandos nos que se lles require a todos os que pertencieran ao exército vermello que se entreguen, coa ameaza de que se atean ás consecuencias os que non o fagan.

Finalmente, os tres irmáns e Ángel optan por entregarse e quedan recluídos no campo de concentración de Chamartín de las Rosas. Con todo, unha vez dentro, Ángel arrepiñtase, pois está convencido de que en canto descubran a súa condición de desertor será inmediatamente executado. Comproba que regularmente entran e saen do campo pola porta principal soldados nacionais de forma descontrolada. Aínda vestido de militar (os uniformes de ambos os bandos non eran tan distintos), no medio do caos reinante, abandona o campo de concentración pola porta principal saudando con expresión de autoridade os soldados apostados nela.

Sorpréndeo a noite no Paseo da Castellana donde é detido por unha patrulla moura. Xunto a outros sete soldados republicanos, permanece encerrado ata que os obrigan a saír coa intención de executalos, pero grazas á intervención in extremis dun oficial da Mehala, que recrimina a patrulla moura, son conducidos a un campo de concentración en Leganés.

Atemorizado pola súa condición de desertor, foxe novamente deste campo de concentración e ocúltase en Madrid varios meses.

Durante a súa estancia na cidade, coñece unha muller que a inicios do ano 1940 dará a luz a primeira filla de Ángel, chamada María Luisa. Cando esta muller lle conta ao futuro pai que está embarazada, este propónlle mudarse con el a Galicia, pero ela decide quedar en Madrid e criar a nena xunto á súa parella estable quen, coñecedor da situación, a toma como filla súa para todos os efectos. Ángel respecta a decisión e, aguillado polo seu precario estado de clandestinidade, pon en marcha o seu plan de regreso a Galicia, de modo que non chega a vela nacer. Ángel sempre mantivo o contacto coa súa filla e coa nai, incluso os fillos dos seus seguintes matrimonios coñeceron a súa irmá María Luisa, a quen lle prestou axuda e atención sempre que a precisou.

O noso protagonista logra organizar o seu regreso a Galicia escondido nun camiión de peixe destinado a Vigo, onde por fin se reencontra coa súa familia.

Para facernos unha idea do que supuxo a reaparición de Ángel, temos que ter en conta que ningún dos seus familiares tivera noticias súas desde había meses, situación que acrecentou o temor polo seu posible falecemento na fronte ou nalgún campo de concentración. Os sentimentos de emoción e alegría polo regreso mestúranse coa preocupación pola súa seguridade. Nese momento, Ángel decátase de que o seu pai estivera encarcerado como represalia polo seu cambio ao bando republicano.

Permanece uns dous meses escondido no leñeiro da tinturería *La Viguesa*, en Vigo, situada na rúa Alfonso XIII, á beira da estación de ferrocarril, propiedade do seu amigo Francisco Bueno.

Durante ese tempo de clandestinidade, Ángel constrúe minuciosamente un relato dos feitos que considera que poden xustificar

aos ollos dos seus futuros xulgadores a súa integración no exército republicano. Sosterá que foi capturado por sorpresa polo exército republicano e que se viu obrigado a loitar no devandito bando. Memorízao e prepárase con esmero fronte ás previsibles preguntas e indagacións que puidesen xurdir durante o interrogatorio.

Ademais, neste período talla e constrúe un fermoso escritorio secreter que aínda conservan con agarimo os fillos de Francisco Bueno.

Antes de poñerse ao dispor das autoridades, debe resolver unha última cuestión que lle preocupa. Para iso ha de asegurarse de que postura adoptará Narciso Mendos Martínez unha vez abertas as dilixencias na súa contra por deserción, pois este é o único oficial galego da unidade do exército nacional da que desertara, e con toda seguridade será citado a declarar. Anxo e Narciso tiñanse mutuo afecto e respecto polo que unha tarde presentóuselle na estación de tren de Vigo, e con total franqueza expúxolle a súa situación. Narciso tranquilizouno e manifestoulle que a súa declaración sería favorable. Chegado o momento o alférez cumprirá coa súa palabra dando conta da boa conduta do soldado Lemos.

Ao día seguinte, 18 de xaneiro de 1940, considerándose preparado, e dado que non quere prolongar a situación de risco para o seu querido amigo Francisco, entrégase no cuartel de Ferrol. Desde alí é trasladado ao castelo de San Felipe, fortificación destinada a prisión militar, onde permanece cativo á espera da celebración do seu xuízo.

O feito de que fose xulgado en Galicia, lonxe de Añóver de Tajo, onde se produciu o cambio de bando, o longo tempo transcorrido (case tres anos desde xullo de 1937), o enorme caos e a confusión xerada por un período tan convulso de guerra, os rudimentarios e escasos medios de investigación con que estaban dotados os exércitos, o barullo burocrático reinante, os abundantes casos de deserción en ambos os bandos, a enorme saturación dos xulgados foron todos eles factores que xogaron decisivamente a favor de Ángel.

Probablemente a súa declaración ante o xuíz fose unha das mellores interpretacións de Ángel Lemos. O oficial ao cargo da investigación, ao finalizar a súa declaración interpélao: «Lemos ou é vos-

tede moi listo ou di a verdade», ao que Ángel contesta sen vacilar: «Estou a dicir a verdade».

Reproducimos a continuación de forma literal o contido da Providencia do 7 de xuño de 1941 do xuíz de Ferrol, o señor Folgar Nebril, polo seu especial interese, pois non só contén a declaración de Ángel Lemos, senón que fai unha breve recapitulación das dilixencias practicadas no proceso penal por deserción:

Aos folios 6 volto e 7 declara o procesado, quen manifesta que o 19 de xullo de 1937 e en ocasión de atoparse descansando, foi con outro soldado á Alameda, onde pasaron a tarde xogando ao billar e, cando regresaban, foron sorprendidos na estrada por dous guerrilleiros que os fixeron prisioneiros. Aos devanditos suxeitos únfonse outros varios, pasando ao escurecer o río Teixo e levándoos a diversas autoridades vermellas e pasando por diversas vicisitudes, ata que foron encadrados nun batallón vermello, onde o colleu a terminación da guerra. Foi internado nun campo de concentración e, seguidamente, posto en liberdade, sen que se lle ocorrese presentarse ás autoridades e permaneceu en Madrid. Que unha señorita lle facilitou un salvoconduto para trasladarse a Galicia e presentouse en xaneiro de 1940 ao xuíz en Vigo, quen o trasladou a esta praza. Que para trasladarse á vila de Alameda non pedira permiso, debido a que andaban con total liberdade. Que o soldado que o acompañaba se chama Luis Cabanas Santiago. Que non se explica como puido ser feito prisioneiro debido a que a fronte vermella estaba bastante distante e que non coñecía a situación por que chegara facía poucos días. Que cando foi feito prisioneiro levaba armamento, pois tiñan orde de andar sempre con el e que lle foron lidas as leis penais. A continuación, procédese á lectura de cargos, sen que teña máis nada que alegar.

Ao folio 8 únese un escrito da señorita Herminia Varela, que manifesta que o soldado encartado lle merece un bo concepto.

Aos folios 11 e 12 únense copias de media filiación e folla de castigos, sen que conste que sufrise correctivo ningún.

Ao folio 13 únese un escrito da Garda Civil, sen que conste nada en contra.

Ao folio 17 únese outro escrito da Garda Civil que informa de que a señorita do escrito do folio 8 é de dereitas e de bos antecedentes.

Aos folios 18, 19 e 20 únense escritos relacionados con outro procedemento seguido ao soldado que nos ocupa e que ao parecer debeu sufrir extravío.

Ao folio 30 únese un auto de procesamento contra o soldado Ángel Lemos Reyes, como comprendido no artigo 289 do Código de Xustiza Militar, o que se lle notifica a continuación.

Recíbeselle declaración indagatoria, sen que achegue máis datos.

Ao folio 31 únese un escrito da Falanxe, que manifesta non existir nada en contra.

Ao folio 34 únese un escrito da 108 División, relativo ao primeiro procedemento que se lle instruíu e que debeu sufrir extravío.

Aos folios 38 e 39 declara o alférez don Narciso Mendos Martínez, quen manifesta que o soldado Ángel Lemos Reyes sempre observou boa conduta, polo que se lle daban cargos de confianza, que lle estrañou moito a falta polo bo comportamento e con respecto ao outro soldado nada pode dicir por non coñecelo.

Ao folio 40 únese un escrito que sinala o número da presente causa.

Ao folio 50 únese un escrito da Garda Civil que manifesta non coñecérselle antecedentes políticos.

Aos folios 51, 55 e 56 únense escritos e unha declaración en que parece ser que o procedemento anteriormente instruído sufriu extravío.

Únese ao folio 65 un escrito do Rexistro Central de Penados e Rebeldes, sen que consten antecedentes.

Non obstante, é opinión do xuíz que subscribe que a presente causa se atrasou, creu imprescindibles as dilixencias que o orixinaron, tendo en conta que a declaración do soldado Luis Cabanas Santiago sería de bo resultado para poder sacar en consecuencia se o procesado desertara ou fora feito prisioneiro e, por outra banda, o extravío do procedemento primeiramente instruído que podería ser moi útil, polas declaracións tomadas por mor do feito dificultou a marcha desta causa, tendo en conta que para recibilas novamente tropezo co inconveniente dos diversos cambios de destino, debido ao tempo transcorrido e ás moitas incidencias da campaña, como o demostra o poder localizar a residencia actual do soldado Cabanas Santiago que para obtela foi interesada a media filiación en diversas ocasións e, unha vez recibida, fanse os trámites pertinentes para chegar ao coñecemento do seu paradiro.

Luis Cabanas, o seu único compañeiro de deserción, é citado como testemuña en reiteradas ocasións, pero todas as tentativas de localización resultaron infrutuosas. Obviamente, a devandita proba nunca chegaría a practicarse, pois Luis faleceu en marzo de 1939 e isto soamente o sabe Ángel.

O resto de dilixencias de investigación, especialmente as que pretenden localizar outros membros da 2ª brigada, 198 batallón, 2ª compañía ou posibles testemuñas resultan tamén infrutuosas.

Durante o longo período que permanece en prisión, o seu carácter aberto e conciliador, así como as súas habilidades artísticas, permítenlle soportar mellor a situación. O propio Ángel recoñece nunha entrevista que no castelo de San Felipe o trataron bastante ben. Alí comeza a traballar como ourive por encargo dos oficiais ou de quen ten algo de diñeiro para gastar. Utiliza como materia prima as moedas de prata e de dúas pesetas que transforma en aneis, pulseiras, colgantes, e chegan a traballar baixo a súa dirección uns 30 reclusos. Eran os propios soldados que os vixiaban os que recollían as pezas elaboradas para levalas a soldar.

A principios de 1941, o xulgado autoriza breves permisos para que saia da prisión, períodos que aproveita para visitar a súa familia e, sobre todo, para retomar a súa relación con Celia Godoy, á que ao pouco tempo pide en matrimonio.

O 18 de marzo de 1941 publícase no diario *El Pueblo Gallego* a petición de man de «don Antonio Lemos e señora para o seu fillo Ángel aos señores de Godoy, da man da súa filla Celita».

En abril de 1941, o xulgado concédelle un permiso de 10 días para contraer matrimonio con Celia. Como anécdota, cando sae de permiso a fume de carozo do recinto carcerario

non se decata da presenza dun oficial ao que non saudou. Como castigo, obrígano a pasar pola barbería para raparlle o pelo, motivo polo que en todas as fotos da voda sae cun chapeu posto. Son testemuñas da súa voda Francisco Bueno (que o refuxiaba na súa lavandería), Carlos Salgado Urtiaga e o xornalista Fernando Rey Alar³.

Por fin, o 14 de novembro de 1941, o xulgado de instrución, ante a ausencia de probas na súa contra, resolve o sobresemento provisional do cargo criminal de deserción.

Boa proba do caos reinante e da precariedade de medios cos que contaba o xulgado é que a resolución declara a Luis Cabanas en rebeldía cando este xa falecera facía case dous anos. O expedien-

Ángel e Celia o día da súa voda. 1941 Fondo familiar.

3 Fernando Rey Alar (1909-1973). Xornalista que desenvolveu a maior parte da súa actividade profesional na prensa escrita como cronista deportivo para *El Pueblo Gallego*, *La Hoja del Lunes* e *Faro de Vigo*. En 1960, foi elixido presidente do Sindicato de Papel, Prensa e Artes Gráficas de Vigo. Tamén foi secretario da Agrupación de Xornalistas Deportivos.

te incoado contra Ángel Lemos tras o seu cambio de bando nunca chegou a incorporarse a estas dilixencias penais. O devandito expediente abriuse en Madrid e estaba arquivado no Tribunal Militar Territorial 1.º de Madrid, onde constaban todas as investigacións realizadas en xullo de 1937. Afortunadamente, este expediente nunca foi localizado e remitido ao xulgado de instrución.

Transcripción da resolución de sobresemento provisional:

P.4.561361

(Aquí, o selo do Rexemento de infantería nº 35. Xulgado de Instrución)

Excmo. Señor,

Examinada a presente causa, e

RESULTANDO: Que os soldados Ángel Lemos Reyes e Luis Cabanas Santiago, no ano de 1937, cando se atopaban coa súa unidade no sector do Teixo e en ocasión de ir con permiso a unha das vilas situadas algo á retagarda das primeiras liñas desaparecieron, sen que entón puidesen ser determinadas as circunstancias do feito.

RESULTANDO: Que, unha vez terminada a guerra, se presentouse Ángel Lemos Reyes, pero non así Luis Cabanas Santiago, que foi chamado en requisitos e declarado en rebeldía.

CONSIDERANDO: Que do conxunto da proba practicada non puido deducirse se realmente os devanditos soldados se pasaron voluntariamente ao inimigo ou, pola contra, se foron feitos prisioneiros como afirma o presentado, avogando a favor desta última posibilidade os bos informes que de ÁNGEL LEMOS emiten os seus superiores, quen manifesta que xeralmente lle eran confiadas misións de confianza, polo que non procede esixirle responsabilidades de orde criminal.

Visto o artigo 538, 1.º do Código de Xustiza Militar e disposicións de xeral aplicación.

Estimo procedente que V. E. o sobresemento provisional da presente causa polo que respecta ao procesado presente, quedando LUIS CABANAS na mesma situación de rebeldía en que agora se atopa ata que haxa motivo para outra resolución.

V. E. resolverá

A Coruña, 14 de novembro de 1941

Excmo. Señor

O AUDITOR

(Aquí, o selo da Auditoría de Guerra do Corpo de Exército de Galicia. 8.ª Rexión Militar)

A Coruña 26 de novembro de 1941

De conformidade co ditame que antecede: ACORDO, o sobresemento provisional da presente causa para o procesado ÁNGEL LEMOS DOS REYES, quedando o outro procesado LUIS CABANAS na mesma situación de rebeldía en

que se atopa, ata que haxa motivo para outra resolución. Que os autos volvan ao seu instrutor para notificación e demais dilixencias de execución.

O CAPITÁN XERAL

(Aquí, o selo da Capitanía Xeral da 8.ª Rexión. Estado Maior)

O sobresemento provisional da causa supón un grande alivio inicial para Ángel e a súa familia. Con todo, a causa non queda definitivamente xulgada, de modo que a aparición de calquera nova proba podería ocasionar a súa reapertura, situación moi preocupante na medida que a deserción se producira.

Ese mesmo mes de novembro do 1941, trasládano ao cuartel Sánchez Aguilera tamén en Ferrol, onde é obrigado a completar o servizo militar.

En 1940, Franco ditara a Lei de recrutamento e substitución do exército, onde estableceu a duración do servizo militar obrigatorio en dous anos. Con todo, se o home gozaba xa de instrución preliminar elemental, como era o caso de Ángel, permanecería 18 meses en filas, que poderían ser reducidos de forma xustificada a 12 meses.

No cuartel cumpre co servizo miliar e está sometido ao mesmo réxime de obrigacións que o resto dos soldados. Durante unha das súas gardas, propágase un incendio na residencia onde se atopaba a nai dun oficial. Ángel decátase e accede á habitación conseguindo evacuala a través da xanela. Este comportamento fai que gañe a simpatía dos mandos do cuartel, especialmente do oficial directamente afectado. Tamén continúa traballando o metal e a madeira e atende os encargos de diversa natureza que lle xurdían no cuartel.

O 24 de setembro de 1942, nace o seu primeiro fillo con Celia: Miguel Ángel Lemos Godoy.

Un coronel, coñecedor da destreza de Ángel para traballar a madeira, cita para preguntarlle se está disposto a traballar na construción do altar da Virxe de Carme. Ángel acepta gustoso a encomenda, non só porque goza realizando o traballo artesanal, senón porque iso implica gozar de xornadas fóra do cuartel. En compensación, promételle que ao rematar o traballo quedará en liberdade.

Así narra o propio Ángel Lemos este episodio na entrevista en *Contrarretranca* de febreiro de 1992 (nº 11):

Ao coronel que estaba ao cargo chamoulle a atención o que eu facía e fíxome chamar para preguntarme, sabendo que era tallista, se me comprometía a facer o altar da Virxe do Carme. Eu aceptei e el dixo que podía quedar en liberdade ao pasar a ser un soldado máis, e así foi. Fun cinco días a Vigo buscar as ferramentas e fixen a talla, que foi máis ben unha talla de grilandas e adornos. Despois chegou un catalán escultor, un tal Moya, encargado de facer a imaxe e, cando rematei co meu traballo, dixéronme de servirille de axudante. Nin recordo se a escultura quedou ben ou mal, pero ao final quedei en liberdade.

Desafortunadamente, coa información de que dispoñemos actualmente, aínda non puidemos identificar o altar no que traballou o noso artista.

Ao rematar estes traballos e unha vez cumprida a duración mínima reducida do servizo militar (12 meses), en novembro de 1942, queda finalmente en liberdade con carácter provisional.

De toda a obra de Lemos á que tivemos acceso non vimos ningún traballo que teña como temática a Guerra Civil. Consultada a súa filla Natalia sobre esta cuestión, indícanos que ela só ten constancia dunha pequena pintura sobre papel de acuarela, unha técnica mixta (acuarela e probablemente témpera) onde se podía ver o propio Lemos de costas, vestido de miliar, arrastrándose por unha pendente. Esta obra, xunto a un retrato do que falaremos máis adiante, foron subtraídos do seu estudio na Estrada, polo que se descoñece o seu actual paradiro.

A cuestión da repercusión da guerra na súa obra foi abordado nunha entrevista do xornalista Xoán Acuña no diario *Atlántico* publicada o 10 de abril de 1994:

Vostede naceu o ano da revolución rusa, viviu a guerra civil española... reflicte a súa obra dalgunha maneira esas tremendas convulsión no mundo?

Non. Eu quero reflectir a espiritualidade, os sentimentos a través da figura humana. Do que menos hai que falar é das guerras. As guerras están aí porque nos quémolas. Deberíamos aprender da súa traxedia para non caer outra vez nos mesmos erros.

Posguerra en Vigo. Presentación artística en sociedade

Ao saír do cárcere en novembro de 1942, en réxime de liberdade provisional, aluga un piso na rúa Felipe Sánchez (actual rúa Areal) de Vigo polo que paga 80 pesetas mensuais, onde se instala coa súa esposa e co seu fillo.

O réxime de liberdade provisional implica que non pode saír do municipio onde está domiciliado, Vigo, sen a autorización oficial correspondente. Ademais, ten que presentarse todas as semanas ante a Garda Civil. As persoas en liberdade condicionada adoitaban ser detidos con frecuencia ante calquera indicio de actividade subversiva e vivían co medo de calquera denuncia que se puidese formular contra eles, moitas delas infundadas e utilizadas en ocasións co único obxecto de lle ocasionar dano ao denunciado. A esta precaria situación unímoslle o risco de que a súa causa se reabra en calquera momento, ameaza que o atormentará durante todo este período de posguerra.

Ángel extrema as precaucións desde a súa saída do cárcere, e o certo é que o seu carácter aberto e conciliador fai que estableza amizades de todo signo ideolóxico.

Comeza a gañar a vida como tallista no taller do carpinteiro Poceiro, sito na rúa Hernán Cortés de Vigo, onde se especializa na talla ornamental de mobles de estilo renacemento español, para evolucionar posteriormente cara á talla de figuras.

En 1943, incorpórase como modelista á empresa viguesa *Industrias Sancy, SL*, con sede en Sanjurjo Badía, nº 19, dedicada á arte decorativa: decoracións, rótulos, portarretratos, cornucopias, figuras, marcos de espello, lámpadas artísticas, recubrimento metálico galvánico de toda clase de obxectos de madeira, escaiola, barro e cristal. Trátase dunha compañía punteira no emprego da galvanoplastia, importada polo industrial vigués Félix Santamaría García de Larenas (cuxa intervención tamén sería determinante para que a factoría de Citroën se instalase en 1958 en Vigo), quen ocupa un posto na dirección técnica e social de Sancy.

Talla elaborada dunha soa peza de madeira, sen encoladuras nin agregados, no taller de Poceiro na rúa Hernán Cortés de Vigo. 1943. Fotografía do fondo familiar.

Logo de Industrias Sancy. 1943.

Posteriormente, incorpóranse á empresa os seus irmáns Antucho e Emilio como modelistas e as súas irmás Eugenia e Margot á fábrica. Segundo lle contou Emilio á súa sobriña Natalia Lemos, o uniforme con pescozo mao que vestían os empregados de Sancy deseñouno Ángel.

A sede da sociedade está ocupada na súa planta baixa pola fábrica, dotada de traballadores e maquinaria con capacidade de producir en serie. Na planta alta, sitúase o departamento de modelado e deseño, así como os despachos da dirección.

Como empregado de Sancy, Ángel participa no deseño e execución da decoración do emblemático *Teatro Cinema Fraga*, sito na rúa Uruguai de Vigo, que abre as súas portas o 27 de marzo de 1948.

Pouco máis se prolongaría a vida desta empresa que produciu pezas de excelente calidade, pois en virtude de auto do 12 de xaneiro de 1949 o Xulgado de Primeira Instancia nº 2 de Vigo declarou a quebra da sociedade Industrias Sancy, o que motivou o cesamento da súa actividade (BOE nº 35, do 4 de febreiro de 1949).

En Vigo, recupera o contacto co seu íntimo amigo Ignacio Arrondo, e vive de primeira man a súa incorporación á prestixiosa compañía teatral madrileña de Fernanda Ladrón de Guevara en 1943, onde permanecerá ata o ano 1945. Ambos foran actores afeccionados antes da guerra. Arrondo consegue cumprir o seu obxectivo

de converterse en actor profesional, mentres que Ángel se orienta, cada vez con máis decisión e ilusión, cara á talla, ao debuxo e á que en breve sería a súa gran paixón, a pintura, á que Arrondo tamén se dedicaría máis adiante.

O 20 de novembro de 1943 nace o segundo fillo de Ángel e Celia, nova da que se fai eco o diario *El Pueblo Gallego* na súa edición do 24 de novembro de 1943:

O pasado sábado deu a luz un precioso neno a señora dona Celia Godoy Gil, esposa do noso querido amigo, o empregado de Industrias Sancy, don Ángel Lemos de los Reyes. Ao acabado de nacer, que do mesmo xeito que a súa nai se atopa en perfecto estado de saúde, impoñeránselle os nomes de Fernando Rubén. Ao novo matrimonio facemos presente a nosa felicitación.

Durante a permanencia en Sancy, aprende e perfecciona múltiples técnicas de traballo con diversos materiais: madeira, metais, cerámica, escaiola, barro, plásticos... O seu talento artístico vaise nutrido de todos os coñecementos técnicos que esta industria pon ao seu alcance. Ademais, fóra do traballo, comeza a frecuentar o contacto co grupo de artistas e intelectuais que se move nos faladoiros vigueses dos que pronto se converte en integrante asiduo xunto a, entre outros, Marcial Lafuente Estefanía, Mario Granell, Morera Garrido, Romero Archidona, Manuel Prego de Oliver, Mario González, Julio Sigüenza.

Na faladoiros da *Cafetería Derby* coñece a Laxeiro, con quen conxenia de inmediato e xorde unha relación de amizade e admiración mutua que se manterá ata o falecemento do artista de Lalín, mesmo durante o período que ambos pasaron na Arxentina.

En 1944, Laxeiro regalalle un precioso retrato a sanguina. Cóntanos Natalia que o seu pai lle tiña un enorme agarimo a esa obra; de feito, acompañarao durante toda a súa azarosa vida, incluída a viaxe á Arxentina. A finais dos anos 80, este retrato, xunto a algunha obra de pequeno formato de Lemos, foron subtraídos do seu estudio na Estrada, o que lle provocou un enorme desgusto a Ángel.

Sorprendentemente, este retrato saíra á luz no 2003 e exhibiuse como parte da mostra *Debuxos inéditos II*, promovida pola Fundación Laxeiro, do 17 de outubro ao 7 de decembro, e en cuxo catálogo figura incluído como propiedade dun particular.

Ángel Lemos co seu fillo Miguel Ángel en Vigo. 1943. Fondo familiar.

O 3 de decembro de 1944 nace o seu terceiro fillo con Celia, Francisco Javier Lemos Godoy.

En 1945, pola súa conta, comeza a traballar a pintura ao óleo e a acuarela, disciplinas que ata ese momento nunca experimentara.

Nos faladoiros do Derby, establece tamén relación con Marcial Lafuente Estefanía. Ambos loitaran no bando republicano e permaneceran presos por este motivo ao finalizar a guerra. A Estefanía visítalo no piso que este ocupaba nas Travesas, onde Ángel adoitaba lembrar que tiña colgado na

parede un enorme mapa dos Estados Unidos. Alí coñece o pintor tamén manchego Ricardo Illescas López (ver apéndice), que se instala en Vigo en 1948, onde residirá ata mediados dos anos noventa.

Grazas á súa traxectoria en Sancy e ao seu círculo de amizades, Ángel lábrase unha reputación en Vigo como grande artesán e debuxante, mentres continúa aprendendo de forma autodidacta a pintar con óleo e acuarela.

Este incipiente prestixio repórtalle unha invitación de Herminia Buceta García para traballar a pintura e o gravado sobre cerámica. Herminia, viúva do médico Miguel Sáez Mon, dispón dunhas instalacións na rúa Brasil, nº 4, de Vigo, onde produce cerámica baixo a denominación comercial de *Cerámica Gallega*. Segundo as propias tarxetas publicitarias, a pequena empresa dedícase á decoración á man de azulexos con cores cerámicas cocidas en mufla, confección artística de placas de calquera tamaño, segundo debuxo remitido polos nosos clientes ou ben de propia iniciativa.

Laxeiro. *Retrato do pintor Lemos*. 1944.
Sanguina sobre papel. 22,5 x 18,5 cm.
Laxeiro: *Debuxos inéditos II*, Fundación Laxeiro.

Ángel acepta a oferta laboral e deixa a fábrica Sancy. Pronto lles imprime ás decoracións cerámicas o seu selo particular. O seu impulso creativo e gran capacidade de traballo son gratamente aco-llidos pola dona da fábrica, coñecida como a viúva de Mon. Ángel séntese moi a gusto nesta nova tarefa, tanto no eido laboral coma persoal, e ambas as familias establecen unha boa relación de amizade. En setembro, a viúva de Mon convídaos á festa de San Miguel de Tabagón, no Rosal, onde ten a súa casa, en cuxa romaría Ángel toma os apuntamentos que lle servirán como motivo para moitas obras posteriores.

Ángel Lemos. Retrato de Herminia Buceta. Arredor de 1947.
Fotografía do fondo familiar.

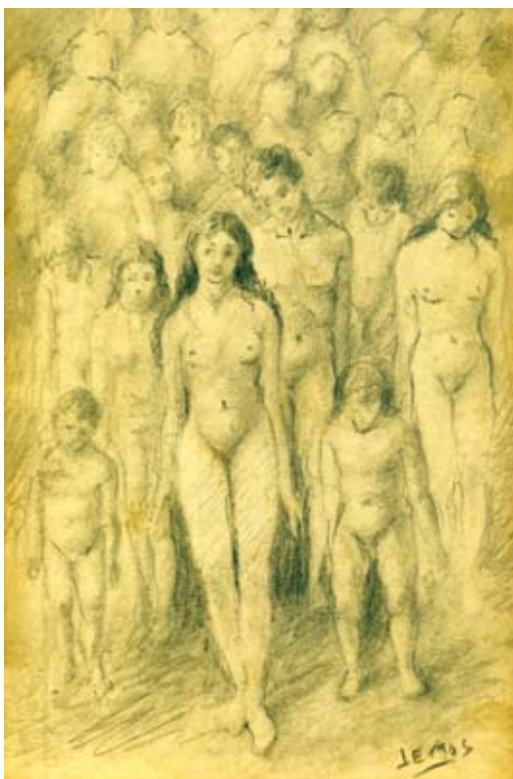
Ángel Lemos. Retrato de Herminia Sáez
(filla de Herminia Buceta). Arredor de 1947.
Fotografía do fondo familiar.

Ángel Lemos. Apuntamento tomado nas Festas de San Miguel de Tabagón. 1949.
20,5 x 15 cm. Tinta sobre papel. Fondo familiar.

En 1947, xa se dedica plenamente a esta nova disciplina artística. Ángel desenvolve o seu propio método de gravado sobre cerámica fixado ao lume. Este proceso artesanal comeza mediante a aplicación sobre a peza branca (na maioría dos casos pratos ou azulexos de distintos tamaños) dunha capa de cor negra obtida duns pos negros que el mesmo fabrica cunha fórmula propia. Sobre esta superficie negra adherida á cerámica, e con punteiros de varios grosos tamén de fabricación propia, raia a capa superficial creando a imaxe á inversa, branco sobre negro, e nalgúns casos aplica veladuras de cor en fases sucesivas. A peza rematada cócese no forno de mufla a unha temperatura de 600 graos. As cores quedan firmemente fixadas ata o punto de que a peza é apta para a súa colocación ao exterior, pois resultaba moi resistente.

O 1 de maio de 1947, inaugúrase na galería de arte de Vigo *Foto Club* a súa primeira exposición pública, onde exhibe un total de 73 gravados en cerámica realizados tanto sobre pratos coma sobre azulexos. O anuncio da exposición ten unha gran repercusión. Ángel é xa unha personalidade coñecida nos círculos artísticos e intelectuais de Vigo, polo que se espera con grande expectativa a súa presentación artística en sociedade. Especial curiosidade xeran os seus gravados sobre cerámica. A exposición resulta un éxito tanto desde o punto de vista da crítica coma comercial. Julio Sigüenza escri-

Ángel Lemos. 1947. 11 x 8 cm. Debuxo a carbón sobre papel. Fondo familiar.

Ángel Lemos. Pórtico da Gloria. 1947. Ambos gravados sobre prato de cerámica. 40 cm. Fotografías realizadas por Pacheco (Vigo) pertencentes ao fondo familiar.

be sobre el no *Faro de Vigo*: «Pode chegar a onde se propoña».

A maioría dos gravados exhibidos recrean estampas de lugares galegos, como a Torre do Reloxo de Santiago, a igrexa do mosteiro de Armenteira, o pórtico de Santa María de Salomé de Santiago, o Berbés, a praza de Combarro, Santa María do Azogue de Betanzos, o mosteiro de Herbón

De forma case continuada, expón na Deputación de Ourense pezas en cerámica. O Concello de Ourense encárgalle un prato pintado a cor e con ouro e a propia Deputación de Ourense tamén adquire unha obra.

Debido á súa situación de liberdade provisional, para expoñer está obrigado a lles pedir permiso ás autoridades do réxime.

O 7 de xuño de 1947, inaugúrase unha nova exposición de gravados e pinturas sobre azulexo no local da *Asociación de Artistas da Coruña*, sito na rúa Rego da Auga.

Ángel Lemos. Santo Cristo de Ourense. 1947. Gravado sobre prato de cerámica pintado a cor e con ouro. 40 cm. Fotografía realizada por Pacheco (Vigo) pertencente ao fondo familiar. Propiedade do Concello de Ourense.

Ángel Lemos. 1947. Pintura sobre azulexo de cerámica. 15 x 15 cm. Colección particular.

O diario *Hoja del Lunes*, na súa edición do 9 de xuño de 1947, inclúe a seguinte recensión da exposición:

Desde o sábado último, está aberta a exposición de cerámicas orixinais do artista vigués A. Lemos de los Reyes, quen colgou no salón da Asociación de Artistas 35 obras que mereceron, nunha primeira análise crítica, o eloxio de cantos desfilaban xa polo local do Rego da Auga. Entre os gravados en mosaico, figuran fragmentos de famosos cadros de Goya, Velázquez, Murillo, Rotta e Von Blaas, ademais dalgunhas paisaxes galegas e diversas estudos de retrato e composición.

O Concello da Coruña, na sesión do 12 de xuño de 1947, adopta o acordo de contribuír con 500 pesetas á adquisición do gravado en cerámica *Almendros en flor*, para o Museo Provincial de Belas Artes.

Ángel Lemos. *A Venus do espello de Velázquez*. 1947. Gravado sobre tres azulexos de cerámica. 20 x 30 cm. Colección particular.

Ángel Lemos. *O bo pastor de Murillo*. 1947. Gravado e pintura sobre azulexo de cerámica. 20 x 20 cm. Colección particular.

Logo de consultar no Museo de Belas Artes da Coruña, o 17 de xullo de 2020, sobre a existencia dalgunha obra de Ángel Lemos nos seus fondos, comunícanos a súa resposta negativa, polo que se descoñece o actual paradiro do gravado adquirido polo Concello da Coruña.

O 28 de setembro de 1947, nacen os fillos menores do matrimonio con Celia: os xemelgos Alberto e Armando. A familia xa se mudou a unha nova vivenda, sita na rúa Joaquín Loriga, nº 14, 1º, de Vigo.

Tamén en 1947, a emblemática *Xoiería Ángel* de Vigo decide abrir un establecemento en Santiago de Compostela, en plena praza das Praterías. Para a decoración interior o seu dono, Ángel Iglesias González, encárgalle a Lemos un ambicioso mural gravado en azulexos cerámicos cunha enorme estrutura de pórtico. Os donos da xoiería déronlle licenza a Ángel para que elixise o motivo que decoraría a porta traseira do local, para o que escolleu unha fermosísima figura da deusa Diana cazadora.

Lemos realiza e instala a súa obra a finais de 1947 e o 29 de febreiro de 1948 celébrase o acto de inauguración do novo establecemento, coa presenza de numerosos invitados e a bendición do bispo.

Este fermoso traballo constitúe un dos escasos murais cerámicos que, practicamente enteiro, sobrevive nos nosos días. Tan só desapareceu a Diana cazadora da porta traseira. Chama a atención que o vixente *Plan especial de protección e de rehabilitación da cidade histórica de Santiago* non estableza ningún tipo de protección para

Pedro Vidal Lombán (ver apéndice). Retrato de Lemos na Coruña. 1947. Lapis sobre papel. 26 x 19,5 cm. Colección familiar.

esta obra, o cal deixa á vontade dos seus donos a decisión sobre a súa conservación ou eliminación.

Tras o peche da pratería orixinal, aproximadamente no ano 2011, o local acolleu distintos tipos de establecemento. Antes da pande-

Inauguración da Xoiería Ángel bendicida polo bispo. 29 de febreiro de 1948.
Autor da fotografía: Arturo.

Ángel Lemos. Interior da Xoiería Ángel na praza das Praterías de Santiago. 1947.
Gravado e pintura sobre azulexo. 280 x 380 cm.

mia, permanecía aberto como tenda de agasallos, cos murais visibles na súa maior parte. Tras case un ano e medio pechado o local abriu de novo as súas portas en setembro de 2021, de maneira que xa se pode visitar esta magnífica obra de mediados do século pasado.

Probablemente sexa este un dos momentos máis prolíficos do noso artista que, esporeado polo seu novo ímpeto e polo éxito comercial dos seus traballos sobre cerámica, planifica unha exposición en Santiago de Compostela, onde exhibirá por primeira vez as súas pinturas.

A exposición, composta de nove óleos (*Tabagón, El Tecla, De mañana, Barcas del Miño, Pinos, Frente a Portugal, Mariñeiros, El Miño e Cabanón*), cinco acuarelas, quince pezas de cerámica e varios retratos fóra de catálogo, inaugúrase na Sala da Dirección Xeral de Turismo de Santiago o 9 de marzo de 1948, e permanecerá aberta ata o día 20 dese mes. A resposta do público e da crítica é moi favorable.

Crítica publicada en *El Correo Gallego* o 10 de marzo de 1948:

Presenta Lemos varios cadros ao óleo e á acuarela, entre eles algúns retratos, e sobresaen as súas paisaxes e motivos de mar, nos que a luz constitúe un dos máis destacados acertos. Sobre esta obra predomina o seu labor de ceramista, en pratos decorativos logrados na tripla sucesión do debuxo, o colorido e a cocción, para obter, tras o enigma do que haxa de conceder o forno, non o azulexo de vulgar coloración, senón o cadro con obtención de calidades, que entraña precisamente o procedemento empregado por este artista, no que hai que recoñecer unha orixinalidade que presta sinaladísimo atractivo á súa obra, máis alá do plano do decorativo.

Fragmento da recensión de *El Correo Gallego*, do 14 marzo de 1948, asinada por MRP:

Ángel Lemos, apenas iniciado nesta arte, xa conseguiu fixar un selo que o distingue; marca que, se os acertos responden a este primeiro e seguro paso, pode sinalar a personalidade do novo artista galego.

O 18 de marzo de 1948, o catedrático Manuel Rabanal Álvarez (ver Apéndice) publica na súa sección Nebulosa do xornal *La Noche* a seguinte recensión sobre a exposición:

Quen ten a culpa de que os temas haxan de gardar cola para poder asomarse ao noso angosto e unipersoal balcón? Digamos, pois, na véspera da clausura o que deberíamos dicir por mor da inauguración.

Ángel Lemos. Detalle esquerdo do mural superior da *Xoiería Ángel*. 1947. Gravado e pintura sobre azulexo.

Ángel Lemos. Detalle central do mural superior da *Xoiería Ángel*. 1947. Gravado e pintura sobre azulexo.

Ángel Lemos. Detalle dereito do mural superior da *Xoiería Ángel*. 1947. Gravado e pintura sobre azulexo.

Ángel Lemos. Esquerda: bosquexo da Diana cazadora. 1947. Debuxo a carbón sobre papel. Colección familiar. Dereita: detalle da porta da *Xoiería Ángel*. Diana cazadora. 1947. Gravado sobre azulexo. 140 x 40 cm. Fotografías do fondo familiar.

Aínda penden dos muros do Turismo os óleos, as acuarelas e as pezas de cerámica de A. Lemos de los Reyes. Cando tivemos ocasión de contemplar a politécnica antoloxía plástica do actual expositor, aínda non asolagara a nosa cidade na onda de loito e de pesadume que agora bate contra os seus contrafortes e os seus prismas de granito.

Era, non obstante, unha mañá lazarina en que xa se rumiaban funestos desenlaces e prognósticos doutorais de suma gravidade. Para que unha exposición artística impresione en tal conxuntura, ten que ser moi recia a súa personalidade e moi destacadas as súas calidades.

E, con todo, o recordo que gardamos da nosa visita ao conxunto exposicional de A. Lemos, permanece vivo na nosa memoria e grato aínda no noso padal. Afortunadamente, non estabamos sós no nutrido recinto, senón moi ben acompañados. Tanto que os nosos covisantes eran, pola graza de Deus, nada menos que o grande artista e catador pictórico señor Maside e o afinado crítico local señor Pola.

O primeiro mostrouse francamente admirado dos sorprendentes progresos alcanzados polo excelente gravador e decorador ceramista que aos seus contados anos leva o noso artífice dentro de si. O segundo reiterou oportunamente xui-zosos conceptos das súas recensións xornalísticas, coñecidas xa da maioría dos nosos lectores.

Pouco nos quedaba a nós que dicir pola nosa conta. O bastante, con todo aínda para que teñamos que proclamar publicamente que esta arte menor menor polos propósitos dos materiais, polas limitacións técnicas do artista do momento é un produto lindo, exquisito, apetecible, se os hai; consciente de quedar en seguidilla, romance de finísima factura, sen ambicionar para nada a opulencia da oitava real.

Non é pequeno este encanto. Outros, máis puros e nobres, sonlle dados ao visitante por xeneroso engadido.

Ademais, a Universidade de Santiago de Compostela adquire unha obra en cerámica cuxo actual paradoiro resulta descoñecido.

O bo sabor de boca que deixou a súa exposición en Santiago proporcionalle varios encargos para decorar os interiores de comercios locais. Un deles, o do *Bazar de Villar*, naquel momento na súa localización orixinal na rúa Nova, nº 57, onde actualmente se sitúa a tenda da firma lalinense Florentino.

O mural elaborado por Lemos para o bazar, de temática xacobeá, componse de dous conxuntos de azulexos diferenciados. Chegado o momento da súa instalación, descubren que no traxecto entre Vigo e Santiago romperon dúas pezas, polo que os clientes tentan poñerse en contacto con Ángel para a súa reparación, pero non o conseguen pois este xa se marchou a Arxentina. Por este motivo o grupo

Ángel Lemos. Mural para o interior do *Bazar de Villar*. 1948. Gravado e pintura sobre azulexo de cerámica. 100 x 160 cm. Colección familiar.

de azulexos que compoñen o segundo mural queda coidadosamente amoreado sen colocar.

Uns anos máis tarde, o *Bazar de Villar* múdase á rúa das Orfas, e o mural permanece instalado no local da rúa Nova, que será ocupado por outros negocios que o cobren con andeis, co que queda completamente oculto durante todo o período que media ata finais do século XX. Lemos mudárase á Arxentina no 1950 e non regresará a Galicia ata 1977, polo que se pode dicir que as dúas partes do mural, das que non se conserva ningunha fotografía, caen no completo esquecemento.

Adiantamos o relato ata o ano 2001, non moito antes do falecemento de Lemos na Estrada. A súa filla Natalia, coñecedora de boca do seu pai da existencia deste traballo, convénceo para desprazarse xuntos a Santiago, coa esperanza de obteren algunha pista sobre o seu actual paradiro. Comezan a súa indagación polo actual local do *Bazar de Villar*, na rúa do Villar. Para a súa alegría, a familia infórmaos de que aínda conserva nalgún lugar o conxunto de azulexos non instalados. En canto ao mural da rúa Nova, nada saben acerca da súa conservación, pois permaneceu tapado durante todos estes

anos, incógnita que se prolonga ata os nosos días. Tras unha agradable charla cargada de recordos e logo de intercambiar os teléfonos, despídense esperanzados, pero sen concretar nada.

Terán que transcorrer case vinte anos, cando unha tarde do mes de agosto de 2020 Natalia recibe unha chamada dun membro da familia Villar que lle conta que no 2019 pecharon o seu último establecemento no centro histórico, que localizaron o grupo de azulexos non instalados case completo e, o que é mellor, que lles gustaría que a obra volvese á familia de Lemos.

Coa mesma amabilidade, respecto, coidado e agarimo que durante dúas xeracións trataron os seus clientes en Santiago, a familia Villar conservou desde o ano 1947 ao 2020 a maior parte do conxunto de azulexos creado por Ángel Lemos que, nunha mostra de gran sensibilidade e xenerosidade, lle regala á súa familia para a súa conservación, gozo e difusión.

Regresamos ao ano 1948. Con motivo da clausura da exposición en Santiago, o xornal *La Noche*, na súa edición do 22 de marzo, publica unha entrevista con Ángel Lemos na que anuncia a súa intención de expoñer a súa obra en Madrid:

Máis adiante díxonos Lemos de los Reyes irei a Madrid para mostrar o que se fai en Galicia no aspecto da cerámica. Será a exposición máis importante da miña vida artística engadiu porque Madrid é o feudo da cerámica, xa que o destacado ceramista señor Arrojo, madrileño, é o único que ata o momento logrou triunfar plenamente con esta modalidade de arte.

O 13 de abril de 1948 inaugura unha nova exposición que ocupa as salas 1 e 2 da *Galería Foto Club* de Vigo, onde ademais de cerámicas exhibe por primeira vez, na súa cidade e ante a súa xente, os seus óleos e acuarelas.

En setembro de 1948, chegan os seus primeiros recoñecementos en forma de galardóns. Dúas obras súas son premiadas no IV Concurso Provincial de Artesanía de Pontevedra. Na categoría de Artesanía artística, recibe un accésit 2 polo seu óleo *Maríneiro* e, na categoría de Oficios artesanais, recibe o primeiro premio polo seu gravado en cobre *Venda de peixe*.

O Concurso Provincial de Artesanía estaba ligado ás festas da Peregrina de Pontevedra, en cuxo inicio se inauguraba unha sala na

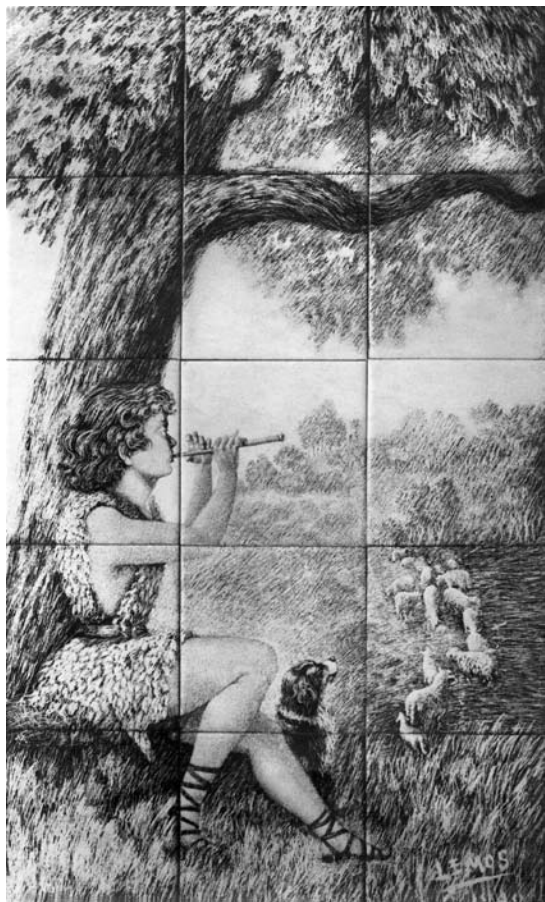
cidade que acollía as obras seleccionadas no concurso e que recibían un enorme número de visitas durante todo o período en que permanecía aberta.

Lamentablemente, non se conserva ningunha fotografía das dúas obras premiadas e, como sucede coa maior parte da obra de Lemos correspondente a este período, descoñécese o seu actual paradiro.

Con motivo da grave enfermidade que padece o seu amigo o debuxante vigués Mario González, en abril de 1948, Lemos doa unha pintura para a exposición benéfica e de homenaxe que organiza unha comisión liderada por Enrique Romero Archidona, á que tamén contribúen coas súas obras outros artistas, como Laxeiro, Torres, Lugo, Garabal, Rodal, Carlos Sobrino, Bustamante, Morera...

O xornalista Luis Cambeda asina no xornal *La Noche* do 20 de setembro de 1948 un artigo titulado *Os faladoiros literarios de Vigo*, onde describe os distintos faladoiros que de forma asidua se reúnen nas cafeterías de Vigo, unha cidade industrial, pero non carente de intereses e preocupacións literarias e artísticas: «Nun café, o decano é Ferreira, un faladoiro ao que tamén asisten de forma asidua Antonio Otero, don Arsenio, Sigüenza. Asisten moito pintores da cidade e de fóra, Rodal, Granell, Oliveira, Lemos, Morera, de paso acostuman a vir Garabal, Méndez Pena, Rafael Alonso, Pesqueira Salgado, Folgar, Archidona, Vilarelle».

Ángel Lemos é un dos artistas de moda en Vigo. Os seus primeiros traballos pictóricos reciben eloxios tanto da crítica coma do público. Os premios recibidos na Feira de Artesanía –moi populares naquela época– prestíxiano e publicítanse no panorama artístico galego. Os seus característicos traballos sobre cerámica proporcionanlle un importante número de peticións para decorar sobre todo locais e mesmo algunhas casas, especialmente en Vigo, onde é un dos habituais dos faladoiros intelectuais. Todo iso mentres prepara con enorme ilusión a súa primeira exposición en Madrid, prevista para maio do ano seguinte no *Centro Galego*, ao que remite un debuxo orixinal como obsequio e carta de presentación. A motivación por expoñer na capital é dobre, pois ademais do logro profesional Lemos anhela reencontrarse, aínda que sexa de forma efémera, con algúns dos seus amigos na cidade que non pisa desde a súa fuxida ao finalizar a guerra.

Ángel Lemos. Mural para o interior da *Editorial Cartel*. 1948. Gravado sobre azulexos de cerámica. 100 x 60 cm. Autor da fotografía: Carbarry (Vigo). Fotografía do fondo familiar.

O xornalista Julio Si-güenza Reimúndez (ver Apéndice) encárgalle a realización dun mural en cerámica para decorar a sede da *Editorial Cartel*, sita na rúa Velázquez Moreno, nº 8, de Vigo, da cal era propietario e director. Lemos grava sobre un conxunto de quince azulexos unha escena clásica dun novo pastor nun bosque sentado baixo unha árbore. Lamentablemente, esta obra xa non existe e tan só a coñecemos a través da fotografía en branco e negro tomada polo fotógrafo vigués Carbarry por encargo do autor, coidadosamente conservada pola súa filla Natalia.

A esta mesma etapa pertence outro mural gravado en cerámica para un local na zona de Bouzas,

Vigo, cuxa exacta localización non puidemos concretar e que tamén coñecemos grazas á fotografía tomada no seu día. Ademais temos constancia de que Montse Vieira lle encargou un mural para a súa casa na rúa Pi Margal, do que lamentablemente non se conserva ningunha imaxe.

Durante o tempo que traballou a cerámica nos talleres de Herminia Buceta, saíu das súas mans unha cuantiosa produción de pezas das que se conservan moi poucas ou, para ser máis rigorosos, figuran

localizadas apenas unhas poucas unidades, pois non é descartable que moitas delas coa firma Lemos decoren a intimidade das casas ou se conserven esquecidas nalgún faiado ou almacén. Con todo, si podemos confirmar que a maioría dos conxuntos murais instalados nas paredes de casas e locais se perderon como consecuencia das súas reformas, de cambios de propietarios e mesmo da desaparición das propias construcións que os acollían.

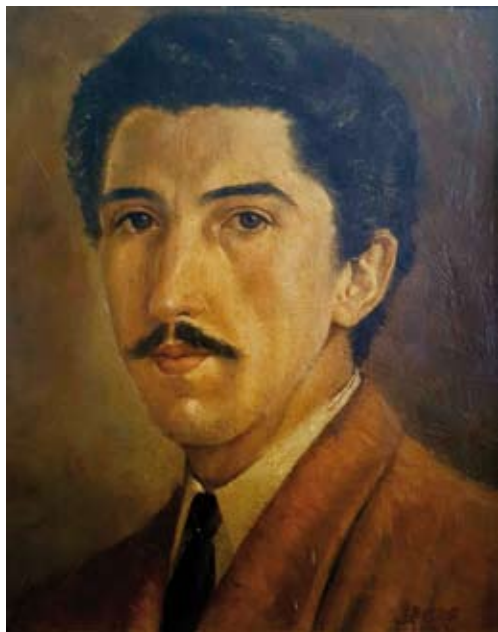
Á vista do éxito cultivado nas exposicións realizadas, e de que cada vez se atopa máis cómodo co óleo e coa acuarela, Ángel conclúe que para

avanzar na súa carreira necesita abandonar a fábrica de cerámica e independizarse. De forma moi cordial, desvincúlase laboralmente de Herminia Buceta, coa que continuaría traballando a cerámica xa de forma máis esporádica, e comeza a súa relación profesional co seu bo amigo Manuel Lago Martínez (ver Apéndice), quen se converte nunha figura asimilable á dun representante, encargado de facilitarlle o seu labor como artista, de promovelos, de procurarlle exposicións e encargos e, en definitiva, de guialo desde un punto de vista comercial.

Coa axuda de Manuel Lago, en outubro de 1948, Ángel instálase no seu primeiro estudio propio sito na rúa Eduardo Iglesias, nº 5, 1.º, fronte ao *Teatro-Circo Tamberlick* de Vigo.

Ángel Lemos. Mural instalado en Bouzas, Vigo. 1948. Gravado sobre azulexos de cerámica. 140 x 100 cm. Fotografía do fondo familiar.

Ángel Lemos. Autorretrato. 1948. Óleo sobre taboleiro. 41,5 x 33 cm. Fondo familiar.

Cunha maior dispoñibilidade de horarios e un espazo propio que pode dedicar integramente ao desenvolvemento da súa arte, en pleno período de aprendizaxe e experimentación, estréitase a súa relación con Laxeiro.

O pintor lalinense adoita visitalo para pasar xornadas pintando no novo estudio de Lemos. Con frecuencia, cítanse para mostrarse os seus traballos o un ao outro e para coñecer as súas respectivas opinións e a forma de traballar. A familia de Lemos conserva unha colección documental onde conviven os debuxos e notas de Laxeiro,

mesturadas cos apuntamentos e bosqueños de Lemos. Se comparamos a obra de posguerra de ambos os artistas, descubrimos moitos puntos en común: as maternidades, o retrato da infancia, as escenas galegas, os rostros femininos. Pero como non todo é traballo, Laxeiro e Ángel son asiduos do *Bar Eligio*, na travesía da Aurora de Vigo, xunto a un íntimo amigo común, o exmodelista de *Sancy*, sindicalista e vicepresidente da Sociedade de Pintores Albaneis, Anacleto Gallego.

No seu novo estudio, Lemos tamén exerce de anfitrión do seu amigo Manuel Prego de Oliver, con quen comparte opinións sobre as perspectivas, as cores, os materiais e, en fin, sobre calquera cuestión relacionada coa pintura. Esta relación con Prego de Oliver tamén perdurará ao longo dos anos.

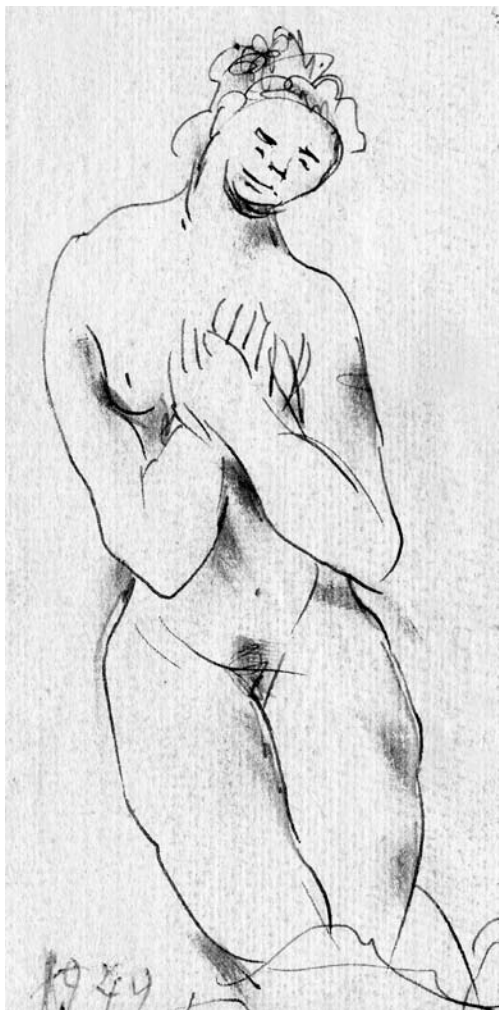
Ángel adoitaba lembrar con orgullo que polo seu estudio tamén pasaron outros grandes pintores, como Urbano Lugrís, Maside, Bustamante, Abelenda, Vidal Lombán.

A finais de 1948, un grupo de directivos norteamericanos da produtora *Paramount*, de viaxe de negocios en Vigo, interéсанse no *Café Derby* polo mellor debuxante da cidade, pois teñen un encargo que lle facer. Na emblemática cafetería, indícanlles o nome de Ángel Lemos e procúranlles un encontro. Os directivos encoméndanlle con gran discreción unha serie de debuxos de alto contido erótico, traballo que Ángel realiza no seu estudio a porta pechada con tanto ou maior segredo. Unha vez terminado, entregado e cobrado o encargo, lévano aos Estados Unidos.

O 6 de febreiro de 1949, inaugura na galería *Foto-Club* de Vigo a exposición *Sintindo o mar*, onde exhibe un total de 20 óleos, entre eles a obra *Mariñeiro*, premiada no Concurso Provincial de Artesanía; *N'a mentras*, *Xenio vivo*, *Tomando o vaso*, *Lavandeiras...* Ademais, expón catro debuxos, un deles un autorretrato,

cinco acuarelas, dous gravados en cobre (incluído o galardoadado co primeiro premio do Concurso Provincial de Artesanía), sete gravados sobre azulexo e tres gravados para decoración mural.

Baixo a fotografía en branco e negro do impresionante óleo do mariñeiro afogado que conserva a súa familia e que ocupa a portada

Laxeiro. 1949. Tinta sobre papel. 20,5 x 15 cm. Fondo familiar.

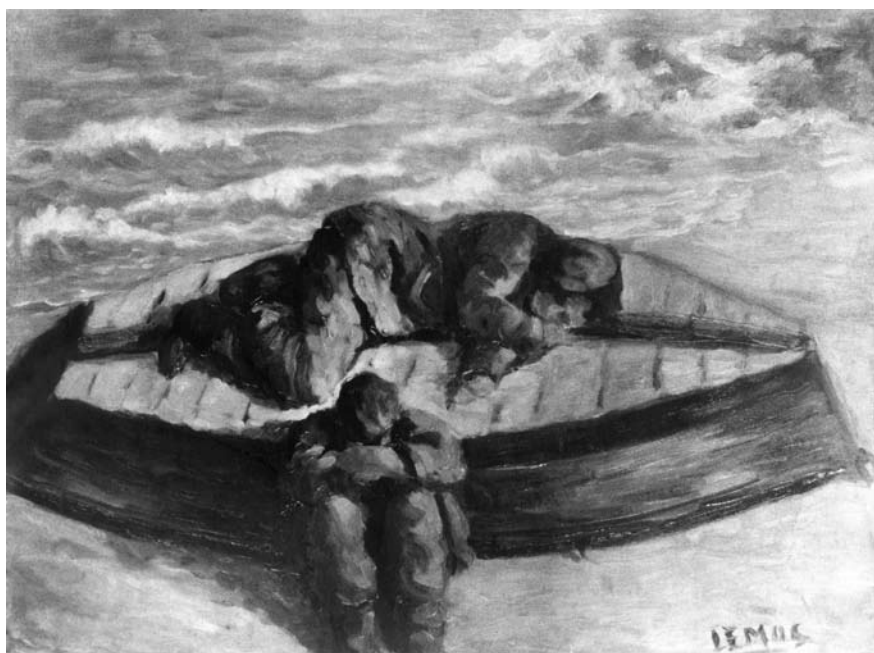
Ángel Lemos. *Cousas do mar*. 1949. Óleo sobre lenzo. Autor da fotografía: Montalvo (Vigo). Fotografía do fondo familiar.

do catálogo, o propio Lemos escribiu da súa propia man a enigmática frase: «Xa non existes amigo, outro no teu lugar está!». Acaso o pintou por encima? Por que habería de facelo sobre unha obra que apreciaba ata o punto de utilizala como imaxe principal do catálogo? O certo é que nada se sabe sobre o paradoiro actual desta obra.

O 21 de abril de 1949, Lemos múdase de estudio e arréndalle ao seu amigo o pintor e escultor Juan José Morera Garrido (ver Apéndice) o espazo que este ten aberto no nº 16 da rúa Felipe Sánchez, un piso terceiro con todos os útiles do estudio. Ambos os artistas pasan a compartir lugar de traballo e promóvense de forma conxunta baixo a denominación Lemos Mago. Dedicados, segundo indican nas súas propias tarxetas, á pintura mural, reprodución, restauración de cadros e obxectos de arte, carteis, marcas, cabeceiras e debuxos publicitarios, ademais de ao labor artístico propio que desenvolve cada un deles.

Ángel Lemos. Bosquexo para o óleo *N'a mentras*. 1945. Lapis sobre papel. 10,5 x 16,5 cm. Fondo familiar.

Ángel Lemos. *N'a mentras*. 1949. Óleo sobre lenzo. Autor da fotografía: Montalvo (Vigo). Fotografía do fondo familiar.

Ángel Lemos. Bosquexo para o óleo *Xenio vivo*. 1947. Técnica mixta. 10,5 x 16,5 cm. Fondo familiar.

Dos seus traballos en colaboración tan só temos a referencia dun comedor próximo á praia de Patos de Nigrán, do que non existen fotografías e probablemente desaparecido.

Aproxímase a data de inauguración da esperada exposición do noso artista no Centro Galego de Madrid (sito na rúa Prezados, nº 29), prevista para o 14 de maio de 1949. Toda a obra xa foi enviada e coidadosamente disposta na sala de exposicións, pero para o seu enorme desgusto as autoridades denéganlle a Ángel o permiso para desprazarse a Madrid.

A mostra inaugúrase sen a presenza do autor quen, impotente, permanece en Vigo á espera das noticias e comentarios que lle poidan trasladar. Asisten o presidente do centro, Constantino Lobo Montero, o da Comisión de Cultura e Arte e primeiro vicepresidente, señor Castro Gil, e demais membros da Xunta Directiva. En representación de Ángel viaxa á inauguración Manuel Lago.

A obra seleccionada componse de acuarelas, óleos e dunha importante mostra de gravados e pintura en cerámica. Esta será a última onde Lemos exhiba as cerámicas gravadas que tanto éxito de crítica e público lle reportaron. O proceso de creación destas pezas,

Ángel Lemos. Esquerda: Bosquexo. 1945. Lapis sobre papel. 20 x 14 cm. Dereita: Entre 1945 e 1948. Óleo sobre lenzo. Autor da fotografía: Fotografía Tomás (Vigo). Ambos do fondo familiar.

para o que depende das instalacións alleas (especialmente o forno), resulta longo e laborioso e neste momento as súas preferencias artísticas decántanse xa especialmente polo óleo, motivos polos que decide dedicarse exclusivamente á pintura, o que converte as pezas de cerámica creadas durante o curto período que vai do 1947 ao 1949 en auténticas xoias, non só pola súa innegable calidade artística, senón tamén pola súa escaseza.

No que resta da súa lonxeva vida artística, só volvería utilizar esta técnica de gravado sobre cerámica na Estrada, onde creou unha composición de catro azulexos.

A exposición en Madrid clausúrase con boas vendas e unha grande asistencia de público, resultado que non mitiga a amargura que sente Lemos pola súa forzada ausencia. Aínda que a súa actividade profesional resulta frenética, convive permanentemente coa angustia xerada pola súa precaria situación de liberdade provisional, frecuentemente agudizada por este tipo de episodios que lle impiden desenvolver unha vida en plenitude.

Ángel Lemos. Entre 1947 e 1949. Gravado sobre prato de cerámica. 24 cm. Fondo familiar.

No ano 1949, realiza catro ilustracións (incluída a portada) para o libro de poemas de Emilio Crespo Cano (ver Apéndice), *Mary Rosa (Las bellezas de Vigo)*, editado por Tip, S. C. La Oliva, nº 12, de Vigo (1.ª edición de xullo de 1949).

O 18 de xullo de 1949, Emilio Crespo no Café Derby dedícalle o seguinte texto: «Haberá algo máis digno de admirar, amar, respectar e protexer que o pensador abstraído, que pluma na man e apoiada a ampla, optimista e soñadora fronte na súa man esquerda, ara os campos ermos do infinito da ignorancia, arrincando dos seus arrevesados sucos os froitos valiosos que agrandarán o inestimable acerbo do saber humano? Velaquí a perenne caricatura do gran Lemos».

No verán de 1949, recibe o primeiro premio na categoría de Artesanía artística, do Concurso Provincial de Artesanía de Pontevedra, por un retrato ao óleo do seu irmán Emilio Lemos.

O 20 de setembro de 1949, Manuel Lago xestiónalle a solicitude dunha bolsa á Deputación de Pontevedra para a ampliación dos estudos de pintura. Esta bolsa seralle denegada, pois D. Ángel Le-

Ángel Lemos. Ilustracións para o libro *Mary Rosa (Las bellezas de Vigo)*, de Emilio Crespo Cano. 1949.

Celia Godoy cos seus cinco fillos. 1949.
Fondo familiar.

mos de los Reyes, de 32 anos de idade, «móstrase xa como artista feito», fóra do marco habitual da intención destas pensións.

O 1 de marzo de 1950, Lemos aluga un estudio na rúa Felipe Sánchez para el só, pois o seu ata o de agora compañeiro Morera Garrido abandona a cidade. Alí acaba de pintar a obra que exhibirá na que, sen sabelo aínda, será a súa última exposición en España antes da chegada da democracia. A mostra inaugúrase o 20 de abril de 1950 na rotonda do Casino da súa cidade natal, composta de 18 óleos e 4 acuarelas.

Ángel Lemos. Retrato de Mario González (ver Apéndice). 1949. Debuxo a carbón sobre papel. 23 x 15 cm. Fondo familiar.

Mario González. Caricatura de Ángel Lemos, publicada no xornal *El Pueblo Gallego* o 29 de marzo de 1950.

Julio Sigüenza na edición do *Faro de Vigo* do 25 de marzo de 1950 realiza a seguinte crítica:

Ángel Lemos de los Reyes, benxamín dos pintores vigueses, presenta na rotonda do Casino unha colección de óleos nos que se evidencia o exuberante da súa fantasía creadora e nos que se acusan remarcados progresos técnicos de composición e empaste, en relación coa súa anterior mostra, de hai agora dous anos na sala Foto Club.

Pintor ambicioso e de vocación, ningún tema é alleo ao seu pincel. Retrato, composición e paisaxe teñen presenza nesta exposición que indubidablemente presenta o pintor, ben próximo e á meta do seu camiño. A mesma disparidade de escolas e de tendencias en que están realizadas as obras realismo, expresionismo, surrealismo mostran xa un temperamento desconforme, inquieto, que tropeza aquí e que se levanta alá, sen que tropezoñ ou caída resulten ser outra cousa que o esporeo perentorio dunha nova marcha cara á meta obsesiva, que é o achado da propia personalidade.

O seu amigo, o poeta e crítico de arte, Enrique Romero Archidona (ver Apéndice), a quen pide opinión sobre a exposición, escribelle unha carta datada o 2 de abril de 1950:

Quero significarche, en principio, que o teu avance é tan notorio desde a última sala túa á presente que non é necesario remarcarche o proceso obtido, pois xa o coñeces polo resultado en todas as ordes, crítica e venda.

Agora ben. Encontro eu dúas traxectorias na túa actual fórmula de expresión pictórica que me falan moi directamente das posibilidades inmediatas ao teu alcance, estas son a sinalada en Muchachas lavanderas e na túa Maternidade, non catalogada. O primeiro destes dous cadros, xunto á chamada mal por ti Sagrada Cea, pois é máis ben un grupo de apóstolos ao redor de Cristo, presentan características de similitude á maneira de Cézanne, con fórmula impresionista e perfís en negro, moi acentuados, pero con auténtica soltura e expresión propia. Este camiño, para o que te atopo moi preparado e con grandes disposicións interpretativas polo teu bo sentido do debuxo e da composición, é quizais o de éxito máis seguro e o de resultados económicos máis próximos, por ser comprensibles as súas esenciais xa para todos os públicos e prestarse a temas moi gratos e variados.

Hai movemento, vida, palpitación nos teus dous sinalados lenzos de Muchachas e La cena (máis no primeiro) e moita forza de cor, a pesar dos tons apagados que empregas. O empaste é sobrio pero limpo, as gradacións amables e ben combinadas, o conxunto equilibrado e emotivo (que tampouco a arte pode considerarse actualmente deshumanizada en absoluto), o que nos dá unha cabal idea do que podemos esperar de ti nun futuro inmediato. Claro que son lexión os que cultiva esta faceta, pero isto non impide que ti o fagas moito mellor que a maioría, e poidas se insistes cunha maneira orixinal e bela, exclusiva.

En canto á Maternidade, é unha fórmula que pode levarte moi lonxe, tanto que non alcanzo a velo en perspectiva actual. O mesmo podes obter marabillas sen segundo, como perderte en estériles procuras desconcertantes. Aquí necesitas de todo o teu pulso, a túa sensibilidade e o teu innato sentido do belo e as súas formas, para lograr liberarte de tanto equilibrismo como anda solto polo mundo, e alzarte cunha técnica persoal e cimeira. Non che recomendo este sendeiro como única expresión da túa arte, polo menos agora. Has de traballar sobre iso, que dúbida cabe!, pero non lles debes dar publicidade ás túas obras deste tipo ata contrastalas convenientemente, unha a unha, coa túa propia satisfacción demorada e ponderada, ben madura de repouso.

Sempre, isto xa cho dixen antes, me gustaron os teus pequenos lenzos bosqueados, de vago perfil e golpe de cor, ao estilo de Marinero del Berbés, onde obtés resultados soberbios cun esforzo menor. Creo que destes breves cadros podes sacar grandes realizacións e, sobre todo, estudos directos do natural, perfectos, e moitas fantasías novísimas da túa gran vocación.

O resto da exposición, aínda que discreto, non está á altura destas cousas que che apunto. Adoece de apresuramento, de nerviosismo, de présas e afáns diversos, de ensaios errados con grandes acertos illados ou parciais. En fin, falta de madurez nunha ou dúas traxectorias, as sinaladas máis arriba, que son as que, ao meu xuízo, poden cravar o teu nome, moi alto, no mastro da arte galega e universal.

Ángel Lemos. *Cristo de la Victoria*. 1950. Óleo sobre táblex. 56 x 81 cm. Colección particular.

En agosto de 1950, o xurado presidido por José Filgueira Valverde (director do Instituto de Ensino Medio e do Museo Provincial) concédelle unha mención honorífica no VI Concurso-Exposición Provincial de Artesanía, ao non poder ser premiado neste certame por obter o máximo galardón na pasada edición.

A este período corresponde o seu óleo *Cristo de la Victoria*, que se poxaría o 5 de novembro de 2019 na galería madrileña *Ansorena*, tan de actualidade nos nosos días pola inclusión nunha das súas poxas dun posible ecce homo de Caravaggio, non atribuído inicialmente ao mestre italiano, poxa que foi paralizada polo Estado español.

O Cristo de la Victoria é a imaxe relixiosa máis venerada de Vigo que, cada primeiro domingo de agosto, sae en procesión desde a concatedral de Santa María de Vigo, coñecida popularmente como A Colexiata.

Tamén pinta para a Xoiería Ángel de Vigo o óleo de gran formato *Berbés*.

Este período de prosperidade profesional e persoal de Lemos nunca o foi ao completo, pois convivía coa ameaza de que aparecesen novas probas que puidesen xogar na súa contra na súa causa por deserción.

Cando Ángel e Luis cambiaron do bando nacional ao republicano en Añóver del Tajo, foran varios os soldados que inicialmente planearon esta operación, entre eles un soldado galego ao que todos

Ángel Lemos. *Berbés*. 1950. Óleo sobre lenzo. 120x254 cm. Colección particular.

chamaban polo seu apelido, Puga. Porén, finalmente, só eles dous levaron a cabo o plan.

Unha mañá, a finais do mes de abril do ano 1950, nunha céntrica rúa de Vigo, Lemos crúzase arrepiado co seu antigo compañeiro no exército nacional, Puga, que tamén circula a pé con uniforme da Garda Civil.

Aínda que este non chega a velo, e Lemos non sabe exactamente por que motivo está Puga en Vigo, non pode evitar pensar que as probabilidades de coincidir novamente son moi elevadas, máxime ao ter que presentarse Lemos periodicamente ante a Benemérita.

Esta aparición inesperada aumenta os peores temores de Lemos. Obviamente, Puga coñece de primeira man o sucedido en Añóver del Tajo, e Lemos descoñece como reaccionaría este en caso dun reencontro. Non ten a suficiente confianza para abordalo e advertílo da súa situación sen risco de que o delate. O que resulta evidente é que, de revelar Puga o realmente acontecido, sería inexorablemente condenado por desertión e ingresado en prisión.

Este fatal encontro supón o detonante para que Ángel recupere o seu vello anhelos de abandonar o país e reunirse na Arxentina co

seu irmán José. A súa esposa, nacida en Bos Aires, tamén ve con bos ollos o regreso a un país que considera de liberdade e oportunidades. Ambos planifican que, xunto aos seus cinco fillos, Celia se unirá ao seu esposo unha vez establecido alí.

Desde a finalización da guerra, fora recalando en Bos Aires un importante grupo de artistas e intelectuais galegos: Luis Seoane, Arturo Cuadrado, Rafael Dieste e Carmen Muñoz, Ramón Rey Baltar, Lorenzo Varela, J. Otero Espasandín, José Núñez Búa, Elpidio Villaverde, A. Alonso Ríos, Basilio Álvarez, Álvaro M.º Casas, Suárez Picallo e A. Rodríguez Castelao.

En pleno apoxeo profesional, Lemos decide abandonar a súa cidade, os seus amigos e a súa familia, o cal nos dá unha idea do angustioso que lle resultaba a soa idea de quedar á mercé do réxime.

Un dos principais problemas aos que se enfronta para executar este plan é que non pode comprar un billete e abandonar o país como calquera outro cidadán, pois precisa dunha autorización expresa das autoridades, permiso que, á vista da negativa para permitir a súa viaxe a Madrid, lle sería denegado. Descartada esta opción, conclúe que a súa única alternativa é embarcar como polisón e así o fará no transatlántico arxentino *Santa Fe*, que arribará ao porto de Vigo o 11 de maio de 1950.

O xornal *El Pueblo Gallego* desa data informa: Para esta noite ás once, segundo radio recibido na Axencia Aucona-González Alegre Hermanos, está prevista a chegada a porto en viaxe directa desde Bos Aires do transatlántico arxentino *Santa Fe*. Este buque que visita por vez primeira o porto de Vigo comándao o capitán señor Méndez Casariego, xa coñecido nestes medios marítimos por comandar outros da frota Dodero. O *Santa Fe* realiza con esta a súa décimo novena viaxe a portos de Europa, prestando ata o de agora servizos na liña do Mediterráneo dedicada ao transporte de emigrantes italianos desde Xénova a Bos Aires. Neste ano, segundo o itinerario da compañía, ten sinaladas tres escalas máis no porto de Vigo para tomar pasaxe completa para a Arxentina, con saídas o 28 de xuño, 10 de outubro e 28 de novembro.

Ademais da súa esposa, soamente o seu pai e un íntimo amigo da familia, Lino Muíños, de Redondela, que viaxará no barco e forma

parte do plan, coñecen as intencións de Lemos. Casualmente pouco antes de tomar camiño cara ao porto de Vigo atópase con Camilo Nogueira, que se despide del cun ata mañá ao que Ángel responde, para desconcerto do seu amigo, cun ben xa veremos.

O propio protagonista narraba na entrevista de *La Voz de Galicia* do 11 de maio de 1988 como accedeu ao Santa Fe no porto de Vigo o 28 de xuño de 1950:

Metinme tranquilamente no barco cunha caixa de pintura e un cabaleta. Dixen que ía levarllos a un pasaxeiro. Non me deixaban pasar, insistín dicindo se crían que ía quedar dentro.

O pasaxeiro ao que se refire é o seu amigo Lino Muíños.

Unha vez no interior do barco, Ángel ocúltase no túnel por onde pasa o eixe da hélice e ensúciase por completo de graxa. Durante o tempo que permanece alí en solitario, consciente do duro que se faría a viaxe nesas condicións, sopesa seriamente abandonar o seu plan de fuga, pero conclúe que o feito de ensuciarse delataría o seu propósito de viaxar como polisón e deixaríao exposto á opinión pública e, sobre todo, ás autoridades, previsión que o animou a perseverar no seu intento.

Ao pouco tempo de ocultarse, irrompen no túnel outros dous polisóns cuxas motivacións para embarcar son ben distintas —o mero afán de aventura—, o que os fai ser menos coidadosos, sobre todo menos ruidosos. Ángel centra os seus esforzos en silencialos e en disuadilos da súa actitude. Era plenamente consciente de que non ía aguantar alí toda a travesía e de que nalgún momento tería que saír, pero debían permanecer ocultos, polo menos ata pasar Canarias, para que non os obrigasen a desembarcar no propio país.

Finalmente, son descubertos a unha altura da ruta que imposibilita o seu desembarco en España. Inmediatamente, son presentados ante o capitán do barco, Ricardo Méndez Casariego, a quen Ángel lle explica a súa situación, e resulta que este é unha persoa comprensiva que empatiza co noso protagonista. Os tres polisóns permanecerán no barco ata alcanzar o seu destino na Arxentina. Durante o traxecto, Lemos mantén un trato cordial co capitán, que mesmo lle encarga un retrato.

O 14 de xullo de 1950, o *Santa Fe* chega ao porto de Bos Aires.

Na entrevista no xornal *Contrarretranca* nº 11 de febreiro de 1992, Lemos lembra:

Cando cheguei alí, como ía de polisón querían devolverme e tiven que escapar do barco coa axuda dun oficial, un catalán que me dixo: “Eu teño as costas moi anchas, así que se vostede sabe nadar poder saír nadando polo outro lado”. Ofreceuse a distraer os outros oficiais e así puiden escapar. Portouse moi ben comigo, igual que se portaron ben en Ferrol, supoño que influiría que eu ía con recortes de prensa, exposicións, ferramentas, caixa de pinturas. Ademais, no barco mesmo fixéralle un retrato ao capitán, de forma que o oficial non só me axudou a escapar, senón que incluso me deu algúns cartos. () Cheguei a Bos Aires e alí as autoridades tivéronse que facer cargo de min. Quedei retido no barco para volver a España se non conseguía que Eva Perón autorizase o meu libre desembarco. Como xa se chegara ao último día, un domingo, porque ao día seguinte, luns, partía o barco, o oficial catalán ofreceuse a axudarme, e así o fixo. Invitou un policía para tomar un café e díxolle que non facía falta que me pechase. O outro policía estaba na rampla de baixada do barco, xusto diante de onde estaba o meu camarote. Cando marcharon, conseguín burlar o outro garda e escapei. A verdade é que sempre fun un bo escapista, xa durante a guerra fuxín varias veces dunha morte segura, cheguei a ser famoso por iso.

Outro dos dous polisóns consegue, xunto a Ángel, burlar a vixilancia do barco e ambos alcanzan o peirao. Desde alí, vanse distanciando da forma máis discreta posible, ata que conseguen meterse nun autobús que os afasta definitivamente do porto e do perigo. O «descoido» na vixilancia dos polisóns custaríalle ao capitán do barco un expediente disciplinario.

Para fortuna de Ángel, o seu compañeiro de fuga ten un tío en Bos Aires que acode ao seu encontro e condúceos á casa do seu irmán nun humilde e apartado *ranchito* en Longchamps, provincia de Bos Aires, onde ás dúas da mañá quedan finalmente hospedados. Neste agocho permanece Ángel tres días, ata que se instala definitivamente na casa duns parentes da súa muller. Superados os primeiros días, consegue contactar co seu irmán José quen, tan sorprendido como emocionado, xunto ao resto da súa familia, o acolle uns días na súa casa.

Así nos narra este episodio o seu sobriño Hugo de los Reyes, que daquela contaba con dez anos de idade:

O meu pai recibía unha ou dúas veces por ano algunha carta de España, e esa era a forma como coñecía de algo do que alí pasaba. Así, ata que un día moi

frío de inverno do ano 1951 chegou á nosa casa un policía da comisaría da vila que lle notificou a meu pai que recibiran un radiograma enviado desde un barco proveniente de España e próximo a chegar ao porto de Bos Aires no que se informaba de que alguén que dicía ser Ángel Lemos estaba a buscar o seu medio irmán José para pedirlle a súa axuda, xa que tiña dificultades que lle impedían desembarcar e o capitán debería devolvelo detido a España.

Resolto aquel impedimento, por fin veu pasar uns días á casa, o que para min foi marabilloso, xa que admirei aquel home novo, tan bo mozo e tan simpático, chegado dun mundo tan estraño e tan fantástico para os meus 10 anos cheos das fantasías de tantas novelas famosas que tiña lidas, agregadas ás que el me contaba da súa increíble vida. Despois duns poucos días, o meu tío despediuse e foi vivir a Bos Aires.

A prensa arxentina informa sobre este suceso nun artigo do que a familia Lemos tan só conserva o texto, de modo que non é posible identificar o nome do xornal:

Con moita pasaxe chegaron dous vapores: tres polisóns. No porto de procedencia, Vigo, embarcaron de forma clandestina tres raparigos novos, chamados Ángel Lemos de los Reyes, Antonio Melón Rivas e Enrique Herbella Basado; o primeiro deles é pintor, o segundo mariñeiro e o terceiro manifesta ser simplemente xornaleiro. Durante a travesía, o chamado de los Reyes demostrou as súas condicións pictóricas, facendo o retrato de varios membros da oficialidade, entre eles o do comandante da nave, o señor Ricardo Méndez Casariego. Aínda que non foi posible entrevistar os polisóns, puido saberse que os tres abrigaban a esperanza de que as autoridades arxentinas, compenetradas no seu desexo de consagrarse ao traballo, haberán de tomar as medidas necesarias para permitir o seu desembarco.

En Vigo, a súa partida xera un grande impacto sobre a súa familia. Non todos comprenden que Ángel adopte unha medida tan drástica. A súa esposa, axudada polos seus irmáns, encárgase de atender todos os contratempos xerados pola repentina desaparición. Resolven alugar o estudio e venden a obra que quedara alí depositada. O tirón comercial do novo artista vigués permite colocar toda a súa produción con rapidez, co que se saldaron os pagos que podían quedar pendentes. A familia Lemos non conserva ningunha pintura correspondente a este período de posguerra.

Incumprida a súa obrigación de presentarse ante a Garda Civil, unha parella preséntase no seu domicilio para detelo. Contaba Antonio, o pai de Ángel, que no portal lle preguntaron ao porteiro por Ángel e que este lles respondeu: «O paxaro que buscan xa voou».

Preguntado na entrevista de *Capicúa* sobre os motivos que o impulsaron a adoptar esta difícil decisión responde:

Estaba en liberdade condicional, aínda tiña que presentarme na Garda Civil todas as semanas e non tiña documentación, tan só un papel onde tiñan os selos. Estaba nunha situación de total incerteza, co temor de que en calquera momento me metesen no cárcere.

O *Periódico de Vigo*, na súa edición do 28 de febreiro de 1951, informa sobre a entrega de premios da VI Edición do Concurso de Artesanía Artística no despacho do delegado sindical provincial e apunta que Ángel Lemos non puido recoller o premio por estar enfermo. A realidade é que Ángel xa se atopaba a miles de quilómetros de Galicia nese momento.

E así é como se interrompe, ao noso xuízo de forma irreparable, a aínda incipiente pero moi prometedora carreira artística de Ángel Lemos.

Apenas tres anos despois da súa primeira exposición, o pintor Lemos desaparece como se o tragase a terra e non volverá a Galicia ata vinte e sete anos despois, caendo no máis absoluto dos esquecementos no ámbito artístico.

Esta abrupta e prematura quebra da súa progresión profesional explica en gran medida a súa ausencia das antoloxías de arte, catálogos, museos e coleccións públicas e privadas, ata o punto de que moitos dos seus coetáneos, mesmo algúns daqueles que eran os seus amigos, chegaron a pensar que falecera.

Exilio na Arxentina

Aínda que Ángel consegue entrar e establecerse na Arxentina, faíno de forma ilegal, o que o obriga a levar unha vida clandestina, pois carece de permiso de residencia e non pode desempeñar ningún traballo nin recibir ningún servizo que requira unha situación regular no país.

Iso constitúe un importante obstáculo para obter o diñeiro suficiente que lles permita á súa esposa e aos seus fillos reunirse con el. Dado que Celia nacera na Arxentina, teñen a esperanza de que, unha vez retornada, esta circunstancia facilite a legalización da súa situación.

O 17 de novembro de 1950, o xuíz do Criminal e Correccional de Bos Aires cita a don Antonio Melón e a don Ángel Lemos (dous dos tres polisóns españois) para que comparezan no xulgado como consecuencia da súa entrada clandestina no país, baixo apercibimento de declaralos rebeldes. Dado que Ángel carece dun domicilio para os efectos de notificacións, esta citación foi publicada no *Boletín Oficial da República Arxentina* e con toda probabilidade nin sequera foi consciente da súa existencia, polo que foi declarado en rebeldía. Afortunadamente para el, as autoridades arxentinas non puxeron especial empeño na súa localización, o que lle permitiu permanecer na Arxentina de forma irregular.

Ao pouco de establecerse, comeza a buscar traballo. Preséntase a unha proba para unha empresa de decoración ofertada na prensa, que o contrata para decorar cerámica. Cos ingresos que vai obtendo aluga unha casa á que mudarse e pouco despois adquire unha parcela en San Antonio de Padua, unha zona rural e pouco poboada ao oeste de Bos Aires, co obxectivo de construír nela unha casa que acolla a súa muller e os seus fillos no futuro.

Ademais de traballar como decorador, Ángel tenta retomar a súa actividade artística, o cal non lle resulta fácil, pois ao carecer de permiso de residencia non pode participar en concursos e exposicións nin recibir axudas públicas. A pesar de todo iso, durante o ano 1951 realiza algún traballo esporádico, como as pinturas murais en cerámica e un óleo para a biblioteca dunha das dúas asociacións de vigueses en Bos Aires, *A Unión de Residentes de Vigo e Lavadores en Bos Aires* ou a *Asociación de Mutualistas Residentes de Vigo en Bos Aires*, sen que puidésemos precisar para cal delas traballou.

Ese mesmo ano, Ángel consegue un emprego como creador, decorador e modelista pola fábrica de cerámica de estilo oriental clásico *Manufactura Artística de Porcelana Oriental*, SL, coñecida como Mapo, con sede social en Rosario, nº 47, de Bos Aires, dirixida polo seu socio maioritario, o alemán Federico Plautt. Como veremos, Ángel consagrará practicamente toda a súa vida laboral durante a súa estancia na Arxentina ao traballo nesta empresa.

O 23 de xullo de 1951, o Centro Galego de Bos Aires inaugura na Sala de Exposicións Velázquez a Primeira Exposición Colecti-

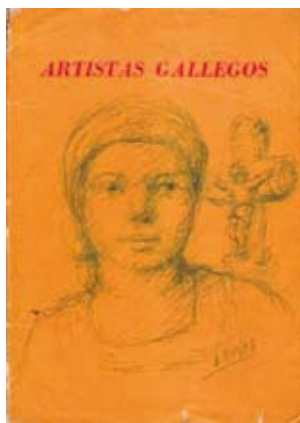
va de Artistas Galegos na Arxentina, onde se expón a obra de seis pintores: Laxeiro, Julia Minguillón, Pesqueira, Díaz Pardo, Prego de Oliver, Carlos Maside e o escultor Faílde Gago, seleccionada por Valentín Paz Andrade e Francisco Fernández del Riego. O único artista de todos os escollidos que viaxa a Bos Aires é Laxeiro. Ángel ten noticia deste evento e asiste á inauguración, onde se reúne co seu amigo. Testemuña este reencontro o catálogo da exposición que a artista arxentina Estela di Paola conserva dedicado por Laxeiro e Lemos, e que moitos anos máis tarde esta lle enviaría escaneado a Natalia Lemos. Ademais, este catálogo contén ilustracións a lapis do propio Lemos coas que obsequiou a súa amiga, e cómpre destacar o rostro feminino debuxado na súa portada.

Por fin, o 22 de agosto de 1951 chegan a Bos Aires a súa esposa e os seus cinco fillos, embarcados no *Entre Ríos*. Certamente, non debeu ser unha tarefa fácil para Celia completar ela soa o traxecto cos cinco nenos: Miguel (8 anos), Fernando Rubén (7), Francisco Javier (6) e os xemelgos Alberto e Armando de 4 anos.

Aos poucos, sen máis axuda que a dos seus fillos maiores, Ángel consegue avanzar ata rematar a construción dunha casa de deseño propio na parcela de San Antonio de Padua. A vivenda de planta baixa dispón dun cuarto totalmente acristalada nun nivel superior baixo cuberta que destina ao seu estudio de traballo, ao que chamaba a súa «chabola». Ángel irá decorando os teitos das estancias da casa con frescos.

Aínda que existe transporte urbano, desprázase todos os días á fábrica de Mapo en Bos Aires en moto; primeiro nunha Bultaco e, posteriormente, nunha Gilera. Non obstante, adoita levar material da fábrica para traballar no seu estudio.

A construción da casa, a súa familia e o seu traballo absorben practicamente a totalidade do tempo de Ángel e, aínda que non esquece a súa gran paixón, a pintura, o certo é que apenas lle dedica tempo. Ademais, na Arxentina tampouco a enfoca como unha saída profesional, pois como el mesmo sinala nunha entrevista en *La Voz de Galicia* do 24 de xuño de 1998: «Alá non había artistas no pobo. Era xente con pouco diñeiro no peto que non apreciaba a pintura, non por falta de cultura, senón de espiritualidade».

Portada do catálogo da exposición de *Artistas Galegos na Arxentina* cun debuxo a lapis de Ángel Lemos. 1951. Propiedade de Estela di Paola (Bos Aires).

Páxina do catálogo da exposición *Artistas Galegos*. coas seguintes dedicatorias: «Para Estelita, a nena máis churrusqueira de Bos Aires. Laxeiro». 1951. «A Esteliña, a nena máis feitaña e agari-mosa. Lemos, 26 de xullo de 1951». Propiedade de Estela di Paola (Bos Aires)

O seu fillo Miguel Lemos Godoy nárranos como en 1952 o seu pai, de natural espírito inquieto e creativo, acomete a construción na casa dun piano:

Un día, apareceu na casa cun bloque de ferro parecido a unha zafra, moi pesada, que eu non podía mover. El non soltaba palabra de para que era iso. Outro día apareceu cun dispositivo de madeira moi delicado e preciso. Aclarounos que formaba parte dun piano, era a peza que producía o son cando pulsabas as teclas. Máis adiante, construíu a arpa onde se ataban as cordas nas caravillas do piano. Finalmente, a arpa tiña que reforzala cunha chapa de metal, e entón vimos o uso que lle daba á pesada zafra. Dunha árbore colgaba unha roldana de albanelería e cunha sogla suspendía a zafra sobre un berbequí para facer a gran cantidade de buracos que levaba a arpa.

O 2 de decembro de 1955, á idade de 12 anos, falece vítima dun tumor cerebral Fernando Rubén, o segundo fillo de Celia e Ángel, o que sume a Ángel nun pozo de tristeza do que lle custará moito saír e que lle deixará como pegada física, aos seus 38 anos, un guecho de pelo branco na fronte.

Reproducimos a continuación o interesante texto redactado por Daniel Aníbal Galatro no seu blog <http://antiguoyvalioso.blogspot.com>, que narra o seu encontro, cando era aínda un neno, con Ángel

Lemos en San Antonio de Padua, pois trasládanos ao fogar da familia Lemos neses anos:

Cando coñecín a Ángel Lemos de los Reyes.

Nado e morto en Galicia, este artista cruzouse na miña vida case casualmente. Estou convencido de que era a fins de 1955, nun lugar próximo á cidade de Bos Aires que continúa chamándose San Antonio de Padua.

Os meus avós maternos radicáronse alí, nunha casa á que me convidaron a pasar unhas semanas. Tiña eu once anos e fá ser a primeira vez que me afastase tanto tempo do meu fogar en Mar do Prata.

Foron uns días inesquecibles, non soamente pola cascarilla con leite que preparaba a miña avoa, senón porque no terreo lindeiro vivía unha curmá da miña nai co seu esposo e os seus fillos. Coñecelos e convivir con eles eses días deixaron en min recordos indelebles.

A súa casa era diferente a todo o que se podía ver nese barrio humilde ao que non chegaba nin a enerxía eléctrica suficiente para iluminarse cunha lámpada e había que usar farois a queroseno. E para un neno coma min iso convertíase nun atractivo adicional.

Pero a miña atención centrábase no meu veciño, e por entón integrante da familia, o máis parecido a Leonardo da Vinci que puideron ver e gozar persoalmente.

O seu nome era, por entón, soamente Ángel Lemos. Ademais de decorar o interior da súa algo desconxuntada vivenda cun teito pintado como a Capela Sixtina, el construíra un taller de arte ao que o sol asolagaba a través do seu teito moi vidrado.

Nese lugar, pasei horas e horas aprendendo un pouco a decorar porcelanas, guiado por el e polo seu fillo maior, que creo que se chamaba Rafael.

Fóra de alí xogaba eu cos menores, Francisco Javier e os xemelgos, que anos despois foron probarse sen éxito no Celta de Vigo.

Desde aquel decembro do 55 ata hoxe, Ángel acompañou a miña vida, xa que me obsequiou cun debuxo a pluma que case sempre estivo nun lugar destacado das sucesivas casas que habitei.

En 1956, Mapo organiza na súa fábrica de Bos Aires unha exposición de pintura sobre cerámica e louza, onde Ángel expón varias pezas creadas e decoradas por el. De forma excepcional descoñecemos en base a que criterio, Ángel asinaba as súas decoracións para Mapo co seu habitual «Lemos».

En 1958, gaña as eleccións presidenciais da Arxentina Arturo Frondizi, quen á súa chegada ao poder acomete unha serie de importantes reformas lexislativas, moitas delas en materia de comercio e de estranxeiría, e aproba o mesmo ano da súa elección un decreto polo que se establece unha amnistía que permite a legalización dos

Decoración de Ángel Lemos para unha lámpada de cerámica producida por Mapo, asinada na parte inferior dereita.

Decoración de Ángel Lemos para un vaso de cerámica producida por Mapo. Fotografía do fondo familiar.

numerosísimos estranxeiros residentes na Arxentina. Esta medida viuse posteriormente complementada coa sinatura o 8 de xullo de 1960 do convenio de migración entre a República Arxentina e o Estado español, onde se establece que todos os traballadores españois que emigraron á Arxentina, calquera que fose a modalidade de emigración, quedan equiparados en canto a remuneración, condicións de traballo e seguros sociais cos arxentinos.

Grazas a estas reformas lexislativas, e despois de dez anos de residencia clandestina, Ángel regulariza a súa situación e queda identificado e rexistrado como cidadán español na Arxentina con permiso de residencia e traballo.

Practicamente a totalidade da súa vida laboral en Bos Aires desempeñouna na fábrica Mapo, onde grazas aos seus coñecementos,

creatividade e gran capacidade de traballo se converte no máximo responsable de produción da empresa.

A fábrica Mapo sitúase nun antigo edificio en Bos Aires, Ciudad de Caballito, rúa Rosario nº 47, e divídese en seis seccións distribuídas desde o fondo do local cara á fronte, articulando unha cadea de produción. Na parte traseira, por razóns de seguridade, atópanse os fornos para a cocción das pezas. A seguinte estancia destínase ao baleirado das pezas nos moldes e ao seu secado e pulido. A continuación, ármanse as figuras que, unha vez cocidas e vernizadas, pasan á fase de decoración á man, para volver a un último período de enforado, onde a peza queda rematada e lista para enviar aos puntos de venda e exposición. O persoal da empresa alcanza nesta época de prosperidade comercial os vinte traballadores.

Ángel ocúpase do modelado, deseño e decoración das pezas. A principal liña de produción de Mapo é a dedicada ao estilo francés, con escenas tomadas dos grandes mestres da pintura gala do Barroco e primeiro Rococó, como Antoine Watteau, François Boucher ou Jean Honoré Fragonard, co seu estilo galante e voluptuoso de escenas de cortexo amoroso e lúdicas. A decoración realízase á man e xunto a Lemos traballan outros novos artistas como Estela di Paola ou Ángel Campal.

O socio maioritario de Mapo é o alemán Federico Plaut, con quen Ángel establece, co paso dos anos, unha estreita relación de amizade e confianza. O resto de socios, cunha participación conxunta menor, son o italiano Salvador Trentino Ditto, os arxentinos Luis Miguel Mondino e Luis Gerardo Prieto e o alemán Hugo José Plaut e Kaufman.

En canto Ángel consegue o permiso de traballo, Federico Plaut non lle ofrece un contrato laboral, senón que lle propón incorporarse como socio á empresa, pois considerábao unha peza capital do proxecto, oferta que o noso protagonista acepta de xeito que pasa a ter unha participación no capital social da entidade mercantil similar á do resto de propietarios minoritarios.

Durante a súa longa estancia na Arxentina, Lemos pinta de forma esporádica, sen ningún afán comercial, de modo que tampouco

se preocupa de exhibir a súa obra ao público. Á súa característica temática galeguista incorpora na Arxentina un motivo moi vinculado á cultura, historia e tradición arxentinas, como son os cabalos.

Cóntanos Natalia que o seu pai mesmo chegou a ter un cabalo que, con moito enxeño, rescatou ferido dun buraco no que caeu. Coidouno durante algún tempo ata que se recuperou. Finalmente, regaloullo a un gaúcho que ía á voda da súa filla que vivía na Pampa.

Na súa entrevista en *El Pueblo Gallego*, do xornalista Almagro del Castillo publicada o 23 de febreiro de 1978, con motivo da súa primeira exposición tras o seu regreso a España, Lemos fala sobre a súa pintura na Arxentina:

O labor que aquí presenta Lemos queda dito que é o traballo duns meses recentes, é por iso unha exposición netamente galega ou galeguista?

Si, a miña obra é netamente galega. Sempre o foi, aínda estando na Arxentina. Se exceptuamos as miñas pinturas de cabalos, que sempre gustaron moito, o resto é todo de aires galegos. Aínda que o cabalo é universal, eu considéroo como a miña única pintura arxentina.

Lamentablemente, a maioría das pinturas de cabalos permanecen, no mellor dos casos, en paradiro descoñecido. Tan só podemos achegar a imaxe dun óleo que a súa familia conserva na Arxentina e que, dadas as expresadas circunstancias, adquire especial valor como única mostra da que el mesmo considerou a súa única pintura arxentina.

Resulta curioso que o noso protagonista, moitos anos despois, se establecese nunha vila tan vinculada aos cabalos como A Estrada, especialmente na súa parroquia de Sabucedo. Porén, non temos constancia de que durante esta etapa os incorporase de novo á súa obra.

Na entrevista publicada no diario *Atlántico* o 10 de abril de 1994 Lemos ofrece unha interesante resposta sobre a pegada de Galicia na súa obra:

Vostede seguiu pintando en América, pódese dicir que era un pintor de Galicia desde o exilio e a emigración?

Si, por suposto. Mesmo en Mallorca a miña pintura era absolutamente galega. Pintaba aos paisanos de memoria. Galicia ten carisma e un misterio ancestral.

Ángel Lemos. Entre 1955 e 1976. Óleo sobre lenzo. Colección particular.

As súas xentes, os galegos que eu coñecía polo mundo, posúen unha dignidade tal que poucas veces vin noutros pobos. Un galego, en América ou en Madrid, pode ser porteiro ou sereno, pero cumpre coa dignidade dun xeneral.

En agosto de 1959, a familia Lemos Godoy acolle na súa casa a Hugo de los Reyes, fillo de José de los Reyes. O propio protagonista lembra con enorme agarimo esta etapa de convivencia na casa do seu tío Ángel:

Foi en ocasión dunha visita que realizou un irmán da miña nai, residente en Bos Aires, que me ofreceu un posto na súa empresa de turismo, o cal supoñía labrarme un porvir mellor ao que se supoñía podería lograr na miña vila.

O tema era conseguir un lugar onde vivir ata acomodarme, e así foi que o meu pai lle escribiu ao seu irmán Ángel quen, sen perder tempo, lle manifestou a súa aprobación a recibirme na súa casa para ocupar o baleiro que deixara a recente morte do seu fillo Rubén.

Así foi que un 2 de agosto de 1959 atopei en Bos Aires o meu tío Ángel, a súa esposa Celia e os seus fillos Miguel Ángel, Javier, Armando e Alberto (estes últimos xemelgos) e instaleime nese fogar que me permitiu coñecer e querer ese home xenial, mestura de talentos, valentía de ben, extrema xenerosidade e asombrosas habilidades manuais, algunhas incríbles, como chegar a construír peza por peza un fermoso piano que non chegou a terminar, pero moi pouco lle faltaba. A súa hospitalidade posibilitoume comezar a andar este camiño que aínda hoxe sigo percorrendo.

Hugo tamén nos dá algo de luz sobre o ermo período pictórico de Lemos, do que case non dispoñemos información:

Durante todo o tempo que convivín co meu tío Ángel, que foi bastante, sempre o lembro decorando as súas xerras e viaxando cada unha ou dúas semanas ata a capital para entregar os seus traballos. Escasa e case nula foi a súa actividade pintando cadros e facendo exposicións.

Algunha vez pregunteille por que non explotaba as súas amplas calidades como pintor e retratista, e sempre me derivaba a conversación cara a outros temas. Ata que unha noite me contou que unha vez, antes de que estalase a Guerra Civil e nun momento no que estaba no seu taller de Vigo, subiu un home moi novo para retirar os residuos da súa papeleira e, ao momento de querer pagarlle, este simple recolledor de lixo pediulle por favor que en lugar diso lle deixase gardar un esbozo en carbón que el refugara un intre antes.

Anos despois, en Bos Aires, un personaxe que o visitaba, avaliando un cadro seu manifestoulle que llo compraría porque lle gustaba o marco.

Despois de contarme ambos os feitos, miroume aos ollos e xuroume que nunca máis pintaría un cadro na Arxentina.

Eu nunca souben ata que punto foron certos estes feitos ou se tería algunha outra razón que preferiu non contarme para que non lle preguntase máis. O certo é que nunca volvemos falar do tema nin nunca chegou a min noticia dalgunha exposición nin venda de cadro. Algunhas paisaxes mariñas que lle vin pintar sobre cartolinas brancas levounas cando regresou a España, e recordo que as asinaba baixo o nome de «Gelo».

En 1960, o seu querido irmán José de los Reyes trasládase tamén a Merlo, desde Venado Tuerto, provincia de Santa Fe, acompañado de toda a súa familia, os seus fillos excepto Hugo: Celia Margarita, Soledad Elsa, Beba Beatriz Eugenia, José Luis e Ángel.

Ángel comeza a colaborar de forma moi activa coa *Sociedade de Fomento* de San Antonio de Padua, sobre todo a través dun teatro de monicreques. El mesmo elabora as marionetas de todos os personaxes, o escenario e os decorados, e ademais escribe os guións das obras.

A maioría das funcións celébranse no propio local da *Sociedade de Fomento*, aínda que tamén realiza representacións fóra, sobre todo en colexios e hospitais infantís. A familia conserva o guión dunha das historias. Ángel adoita incluír no espectáculo algún elemento de medo. Cando finaliza a función e os nenos saen polo costado da escaleira do local, que é unha zona máis escura, escóndese e desde arriba cun plumero e facendo ruídos fantasmagóricos dálles un pe-

Ángel Lemos. Esquerda: Pintura sobre cerámica. 28 x 7 cm.

Dereita: Pintura sobre cerámica. 14,5 x 7 cm. Ambos do fondo familiar.

queno susto a cada neno a medida que van circulando, e ese é en realidade o final da función.

Un dos praceres dos que Ángel goza moi de cando en vez é o de saír só de ruta na súa moto e coa súa tenda de campaña, conducindo longos treitos polos interminables areais da costa.

Ademais do seu traballo en Mapo, de forma puntual Lemos realiza pola súa conta algunhas decoracións sobre cerámica. Liberado das limitacións de estilo marcadas pola fábrica, crea pezas de gran beleza, onde conflúen os seus motivos predilectos (especialmente o mar) e os seus extraordinarios coñecementos na dificultosa obtención de cores. A pintura sobre cerámica ha de someterse a un proceso de cocción para que quede fixada á peza. A temperatura aplicada varía substancialmente a tonalidade da cor, de maneira que no resultado non só inflúen os pigmentos utilizados, senón tamén a temperatura, por iso resulta tan difícil a obtención dalgunhas cores, como o turquesa que Lemos tan ben dominaba.

O 19 de outubro de 1965 recibe con enorme tristeza a noticia do falecemento da súa nai Juana, coa que mantiña contacto periódico por carta, pero á que nunca volveu ver desde maio de 1950, cando partiu cara á Arxentina.

En abril de 1967, os xemelgos Alberto e Armando, que xogaban ao fútbol afeccionado no Midland da Capital Federal Arxentina, viaxan a España para cumprir co servizo militar e aproveitan a súa estancia en Vigo para realizar unha serie de adestramentos co Celta,

Ángel e o seu fillo Miguel Ángel traballando no estudio da súa casa en San Antonio de Padua. Arredor de 1958. Autor da fotografía: Jorge (San Antonio de Padua). Fondo familiar.

adestrado por Pepe Villar, que mostrou interese por incorporalos ao cadro de xogadores. O 13 de abril de 1967, *El Pueblo Gallego* faise eco da chegada das potenciais fichaxes na súa sección de Deportes:

Nota destacada deste primeiro adestramento foi a actuación dos irmáns Lemos Godoy (...) Alberto e Armando, dianteiro centro e extremo esquerda respectivamente. Cumpriron coas ordes de Villar, realizaron os seus exercicios e, aínda que denotaron falta de adestramento, algunhas cousas si se puideron albiscar, especialmente do dianteiro centro, que toca ben a pelota e sabe tirar ao gol. O seu irmán Armando, zurdo, estivo algo máis remiso nas accións, aínda que en verdade non se lles pode xulgar por un adestramento, xa que nin estaban en condicións de facer as cousas a plena satisfacción, nin por outra banda se lles podía esixir moito máis.

Tras un período de proba, o Celta só mostra interese en incorporar a Alberto, mentres que o Mallorca lles ofrece un posto no equipo a ambos os xogadores, polo que tras unha curta estancia en Vigo marchan a Mallorca para unirse ao seu cadro de xogadores. Finalmente, en 1968 ambos acabarán regresando á Arxentina que tanto estrañan.

Aos poucos, os fillos de Ángel e Celia van abandonando a casa e iniciando os seus propios proxectos profesionais e familiares. A estas alturas de convivencia, a relación entre Ángel e Celia distancíase moito. Cando Javier, o último dos seus fillos que permanece con eles, decide mudarse a España, Celia marcha con el. Ángel queda só en San Antonio de Padua, e o matrimonio sepárase de forma definitiva.

En 1968, Ángel coñece na fábrica de Mapo a Viviana Geddo, unha nova publicista arxentina (32 anos menor ca el) que se incorporou a Mapo como decoradora por medio da súa irmá Alicia, tamén empregada da empresa. Ángel séntese inmediatamente atraído por Viviana, unha muller intelixente, culta e cunha enorme curiosidade e sensibilidade artística. Namóranse e deciden iniciar unha vida en común, que xa só separaría o falecemento de Ángel no ano 2002.

A parella aluga un apartamento en Bos Aires, onde se instalan, e o 25 de xuño de 1969 nace a súa primeira filla, Natalia Lemos Geddo.

En 1969, deseña e constrúe el mesmo unha nova casa en Villa Luzuriaga, partido da Matanza de Bos Aires. Como anécdota, Natalia cóntanos que o seu pai contratou un albanel para que botase a soleira de cemento, pero finalmente tivo que facer o traballo el mesmo porque a estaba facendo inclinada.

Entre os anos 1968 e 1969, falecen Federico e Hugo José Plaut, os socios alemáns maioritarios da mercantil Mapo, con quen Ángel mantiña unha relación de amizade. As súas herdeiras, Martha Elena Helia Kaufman de Plaut (viúva) e Paula Teresa Plaut (solteira), incorpóranse como socias a Mapo.

Xa instalados no seu novo fogar, Viviana continúa facendo traballos para Mapo desde a casa para ocuparse da pequena Natalia, mentres Ángel se despraza todas as mañás á fábrica.

O 9 de abril de 1974 nace a súa segunda filla, Juana, e o 26 de decembro de 1975 nace Rubén, o último dos seus tres fillos.

Entre os anos 1975 e 1977, Ángel continúa traballando en Mapo, pero xa desde a casa, de modo que pode ocuparse con Viviana do coidado dos tres nenos, á vez que realiza algúns traballos pola súa conta.

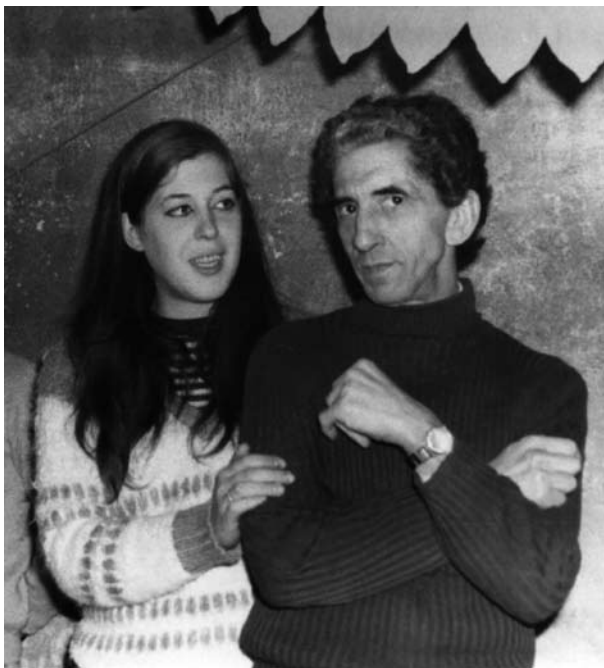

Interior da fábrica de Mapo. 1968. Na fila de abaixo: as irmáns Viviana e Alicia Geddo e Hugo. Fila de arriba: Ángel, Hettel, Mondino, Paula, Ana, Carmen e Josefina. 1968. Autor da fotografía: Gerardo El Francés.

Cea en Bos Aires dos socios e algúns empregados de Mapo.

Entre os anos 1975 e 1976 –non puidemos precisar a data exacta–, uns importantes empresarios do lecer nocturno encárganlle un ambicioso proxecto consistente na elaboración dun conxunto de murais cerámicos para a decoración da discoteca (*boliche* para os arxentinos) *Camelot*, situada na localidade de Ramos Mejía, partido

Viviana e Ángel. 1972.

da Matanza, provincia de Bos Aires, que forma parte do aglomerado urbano de Bos Aires, na rúa Rivadabia.

Este enorme complexo, que máis tarde se chamaría *Casino* e na actualidade *Vinicius*, constrúese con estrutura e elementos arquitectónicos de castelo medieval, portón levadizo incluído, e decorado con motivos da época do rei Arturo. *Camelot* foi unha gran referencia na noite de Bos Aires dos anos 70, onde incluso se celebraban concertos en directo.

Lemos elabora un conxunto de murais cerámicos de grandes dimensións de temática medieval que se instalan nas distintas estancias do complexo e das que, lamentablemente, non puidemos obter ningunha fotografía. Unicamente conserva a familia un bosquexo dunha das pinturas, de 4,80 m de alto e 4,20 de ancho, e da que descoñecemos o seu actual destino.

Neste período, pinta o óleo *La Taberna*, ao que lle ten un enorme aprecio e que o acompañará na viaxe da Arxentina a España e ata

Ángel Lemos. Bosquexo para un dos murais cerámicos da discoteca *Camelot*. Arredor de 1975. Tinta sobre papel. 46,5 x 31,5 cm. Fondo familiar.

A Estrada, onde o vendeu a finais dos anos 90. Con todo, durante o seu longo período en Arxentina nunca realizou unha exposición da súa pintura, de feito a súa primeira mostra en América será en Venezuela xa durante a súa estancia en Mallorca.

O 20 de novembro de 1975 falece Francisco Franco e, coa aprobación da Lei 1/1977, do 4 de xaneiro, para a reforma política, o tránsito cara á democracia en España aparentemente é irreversible. O temor de que puidese reabrirse a causa na súa contra disíbase por completo. Ademais, Lemos, canso xa do seu traballo en Mapo, ansía recuperar a súa carreira como pintor, reunirse cos seus vellos amigos e coa súa familia e pisar a súa querida e estrañada Galicia. A familia, por fin, decide mudarse a Vigo.

Ángel Lemos. *La Taberna*. Arredor de 1976. Óleo sobre taboleiro. 48 x 68 cm. Colección particular.

Antes da súa partida, Ángel encárgalle ao seu fillo Alberto que venda a primeira casa que construíra e reparta o diñeiro obtido entre Celia e os seus fillos, tal e como finalmente fixo. A segunda casa transmítiena a Alicia Geddo a irmá de Viviana.

Xa sexa forzosamente, debido ás súas circunstancias persoais (a hipótese, ao noso xuízo, máis probable), xa sexa deliberadamente, o certo é que Ángel se mantivo á marxe dos círculos artísticos de Bos Aires, tanto dos locais coma das importantes figuras galegas alí exiliadas. Este illamento contrasta fortemente coa súa traxectoria no Vigo da posguerra, onde frecuentaba a compañía de artistas e intelectuais, as exposicións, galerías, estudos, faladoiros... é máis se temos en conta que o seu íntimo amigo Laxeiro se mudou a Bos Aires en 1951, onde desenvolveu unha intensa actividade artística ata 1970.

Laxeiro refírese a este período na entrevista de Fernando Elo-rrieta Rey para o libro *Colección Laxeiro*, editado polo Concello de Vigo:

Pois claro que a min me valeu moito a miña estancia na Arxentina, porque cheguei a un país no que valoran a arte, e ademais cheguei cando os arxentinos cultos empezaron a darse conta de que alí había moi bos pintores e empezaron a mercar obras de arte. Eu atopábame alí como na miña terra. Fixen moitas exposicións, fun vicepresidente da Sociedade de Artistas Plásticos Arxentinos, gocei alí de grandes simpatías no ambiente artístico, dei charlas e conferencias sobre pintura. Foi unha época moi boa para o meu espírito e para os meus sentimentos. Vivín a lume de biqueira e aquelas vivencias nunca as poderei esquecer. Si é certo, Bos Aires foi un xarope doce e inesquecible para min como home, como artista e como galego.

No caso de Lemos, desde un punto de vista estritamente artístico, os vinte e sete anos de estancia na Arxentina podemos cualificalos de estancamento no eido pictórico. Porén, ha de recoñecerse o extraordinario grao de especialización, mestría e prestixio que adquire na pintura sobre cerámica, ata se converter nunha figura de referencia no sector. Lemos domina como poucos o proceso de pintado, cocido e fixación das cores sobre a cerámica. As súas fórmulas de creación de cores (a tonalidade varía enormemente tras o proceso de cocción) incorporáronse ao proceso produtivo de Mapo como un selo de identidade e calidade. No mercado arxentino, as escasas pezas asinadas por Lemos alcanzan aínda elevados prezos de venda. Ademais, foi un gran mestre de ceramistas.

Regreso a España

No verán de 1977, a familia Lemos Geddo ao completo instálase nunha vivenda sita na Torre de Rocamar de Baiona.

Lembra Natalia que aterraron en Barajas, onde o seu pai buscou un taxi e, para sorpresa do taxista, indicoulle que os levase os cinco directamente a Vigo. A viaxe foi incómoda, longa e tremendamente cara. Así era Lemos para algunhas cuestións prácticas da vida, sobre todo as materiais. Probablemente poderían comprar un coche de segunda man co que pagaron polo desprazamento en taxi desde Madrid.

Xa en Vigo, realizan a primeira parada na casa da súa irmá Eugenia, en Coia, con quen se abraza emocionado nas escaleiras. Alí reencóntrase tamén con Antonio, o seu pai, xa moi enfermo (falecería ao ano seguinte), quen por fin pode abrazar os seus tres netos.

Na súa equipaxe trae consigo moi poucas obras: dous óleos (*La Taberna* e unha *Virxe* que conserva a familia) e algún debuxo ou estudo entre os papeis.

Ángel regresa a Galicia con sesenta anos, unha idade á que moitos traballadores xa pensan na súa xubilación. En Arxentina, debido aos seus dez anos de situación irregular, non alcanzou o tempo mínimo de cotización para ter dereito a unha pensión, prestación á que tampouco ten dereito en España, nin pública nin privada. Estas previsións resultaban para Ángel algo prosaico e, polo tanto, non lles prestaba moita atención.

Unha vez instalados, pronto recibe unha oferta laboral do *Grupo de Empresas Álvarez* (GEA) en Vigo para incorporarse á fábrica de cerámica. Este camiño, sen dúbida máis estable e de maior seguridade económica, supoñería para Ángel prolongar unha situación similar á de Mapo na Arxentina, incompatible coa pintura. Centrado en recuperar o tempo perdido, rexeita a oferta de GEA e pronto comeza a traballar, co obxectivo de reunir a suficiente obra como para celebrar a súa primeira exposición en Galicia desde 1950.

O 14 de outubro de 1977, F. Puigdevall publica en *El Pueblo Gallego* un artigo de benvida titulado «Ángel Lemos de los Reyes. O reencontro»:

Como querendo reencontrar nas nosas rúas o sabor dos vellos tempos, a bohemia dun antigo café, as tardes de charla no Derby nas que republicanos, liberais, artistas e intelectuais pasaban os días entre ricas pinceladas de cultura, Ángel Lemos de los Reyes, pintor artista, volveu pasear, despois de vinte e sete anos, por un Vigo que, seguindo os ritmos marcados pola súa propia evolución, perdeu aquel entrañable sabor de antano.

Un vello caderno ategado de recortes, apuntamentos e escritos dourados polos anos foi a súa carta de presentación na nosa casa, a mesma que moitos anos atrás publicaba críticas sobre a súa obra, artigos con matiz literario, nun tempo en que a prensa era aínda o nacemento dun novo modo de expresión.

É duro un reencontro deste tipo. Ángel Lemos volve cunha man chea de nada e outra cousa de ningunha. Volvín coa miña pintura, os meus soños e a miña familia dicíanos, mentres as súas mans nerviosas se lle escapaban un pouco entre os recordos para tentar expoñer este inverno aquí (). Desde as nosas páxinas, sen vivir os faladoiros de café do Vigo anexo, pero sentíndonos dalgún xeito herdeiros daquela entrañable prensa, dámoslle a benvida a Ángel Lemos de los Reyes.

Tras meses de intenso traballo, o 20 de febreiro de 1978, inaugura a exposición do reencontro na Sala Anexa de Exposicións da Caixa

de Aforros de Vigo. *El Pueblo Gallego* desa mesma data recolle as palabras do artista:

Despois de 27 anos de ausencia, supónme un gratísimo acontecemento volver expoñer os meus traballos ao xuízo desta a miña cidade, onde moitos coñeceron os meus comezos e tiveron o seu alento e a súa compañía inesquecible. Só desexo e é a miña esperanza que agora, como entón, a miña vila acolla coa mesma cordialidade a obra que expoño.

O 23 de febreiro de 1978, publícase a entrevista de Almagro del Castillo en *El Pueblo Gallego*, onde Lemos reconece respecto ás acuarelas, témperas e óleos expostos:

Non é esta a miña obra que eu poida considerar como máis expresiva da miña forma de facer. É unha obra realizada cun pouco de precipitación polas necesidades de expoñer enseguida. É o traballo de sete meses, case todo realizado aquí. Pero co tempo espero recuperar o pouco nome que tiña entón e o que confío ter máis adiante.

Dedicase única e plenamente á pintura?

Si. A arte foi o que me ocupou sempre en todas as súas facetas, aínda que outras que non sexan a pintura foron a modo de hobby, como a música, escribir, esculpir, e mesmo a cerámica. Con todo, a pintura é a expresión máis miña, na que me atopo e podo dicir o que sinto.

Influíron dalgunha maneira as súas vivencias en América na súa pintura?

Vin todos os movementos modernos que hoxe axitan o mundo, e non sei se estarei equivocado, pero non puiden saír con esas influencias novas. Non atopei nelas realidade e sinceridade. Pareceume que é unha procura ingrata.

Podemos entón encadrar a súa obra dentro da pintura realista?

Si, pero sen fixarse moito nos detalles fotográficos da persoa, da paisaxe; un realismo con certa soltura interpretando máis o movemento e a expresión. O que máis me interesa é o colorido porque o pintor ten que ser ante todo colorista, xa que se non sería un debuxante que pinta. Eu esencialmente resolvo coa cor. A cor é para min esencial en todo canto fago. Nunca trato de analizar a figura en si mesma.

Non obstante, nesta obra que presenta vostede existe unha combinación do estudo detallado con imperfeccións palpables. Son buscadas esas imperfeccións?

Si, búscas para conseguir o efecto desexado na expresión. Un rostro ás veces ten certa desfiguración, que é o que lle achega o sentido que o pintor quere darlle. Por exemplo, os borrachos que aquí expoño están tratados con certo abandono e deformación, o que lles dá unha graza necesaria.

O Vigo ao que Ángel regresa pouco ten que ver coa cidade que abandonara de forma abrupta. Nesta primeira exposición, recibe o amargo golpe do esquecemento ao que a súa figura artística se viu

relegada. A mostra non é un fracaso, pero non alcanza nin de preto a repercusión social nin comercial que o pintor esperaba con enorme ilusión.

A familia regresou da Arxentina co diñeiro xusto para sosterse os primeiros meses. Pagan oito mil pesetas mensuais de renda polo piso de Baiona, unha cantidade desacorde cos ingresos da familia. Sope-san a compra dunha casa nalgún dos barrios periféricos de Vigo, pero acaban desistindo.

Un tanto decepcionado e incómodo nunha cidade na que se sente forasteiro, Ángel recibe a chamada do seu fillo Alberto, residente en Palma de Mallorca, quen os convence de que se muden á illa, pois os alugueiros son máis baratos e a puxante actividade económica e turística local facilitará a venda da súa obra.

A finais de 1978, venden gran parte das súas pertenzas para reducir ao máximo a equipaxe e toda a familia se muda a Palma de Mallorca.

Tras uns primeiros meses complicados onde apenas subsisten instalados nun barrio conflitivo, Ángel comeza a traballar a tempo completo para un ourensán afincado na illa chamado Julio Santos, en cuxo estudio e sala de exposicións produce e exhibe pinturas destinadas fundamentalmente aos turistas.

As obras que Julio lle encarga son sinxelas, de elaboración rápida e en formatos pequenos ou medianos (mariñeiros, paisaxes, naturezas mortas, bodegóns, vistas da catedral...). Aínda que Ángel non pode pintar os temas que lle gustarían, nin dedicarlle o tempo e a atención necesarios, acepta de bo grao o traballo. Tras vinte e sete anos de esporádica dedicación á pintura, toma aquela tarefa como un exercicio de práctica e recuperación do oficio, que ademais lle permite dispoñer duns ingresos estables.

De todos os xeitos, as obras que pinta para Julio Santos non as firma como «Lemos», senón como «Seyer» (a maioría) ou «Somel», os seus apelidos ao revés. Grazas a este traballo, a familia pode mudarse a un piso moito máis espazoso e mellor situado dentro da cidade.

A produtora que roda en Mallorca a película para a televisión alemá, *Ein Winter auf Mallorca* (1981), dirixida por Imo Moszkowicz, sobre o verán que pasou a escritora francesa George Sand na

illa xunto a Frédéric Chopin encoméndalle a Lemos unha versión do famoso retrato de George Sand coa cara da actriz que a encarnaba, Eleonore Weisgerber.

Un marchante de arte americana que visita periodicamente Mallorca para comprar pintura encárgalle varios espidos, a maioría a pastel, que recolle e comercializa en América. O éxito comercial desta obra fai que lle confíe novos encargos, o que dá lugar a unha numerosa serie de espidos femininos cos que organiza unha exposición itinerante por América que exhibe nos Estados Unidos (California, Novo México, Texas, Florida...), Venezuela, Colombia, e tamén en Mallorca. O

xornalista Carlos Herrera Roza escribe un comentario crítico sobre esta exposición denominada *Eterno feminino*:

Lemos de los Reyes traballou para diferentes representantes da arte norteamericana e os seus mellores espidos atópanse en Hollywood. Foi versátil, traballa o pastel, a acuarela e o óleo coa mesma mestría. O retrato non lle foi alleo e os seus mellores esforzos pictóricos dedicounos a reflectir o contido costumista galego. A súa pintura figurativa, identificada coa realidade da súa terra, cos seus homes, co seu traballo, sempre espera un lenzo espido para cubrir con vida.

Os seus espidos, que hoxe nos ocupan, non son soamente unha homenaxe á muller, senón a exaltación da vida a través da arte. En cada obra hai beleza, sentido das proporcións e, sobre todo, o enfrontamento apaixonado unhas veces, sosegado outras, que lle permiten coordinar mellor os seus esforzos técnicos. Calquera que sexa a evasión, o encadramento da figura, a esencia do debuxo e o trazo son características complementarias no esforzo por harmonizar o detalle.

Ángel Lemos, asinado «Seyer». Entre 1979 e 1981. Óleo sobre lenzo. 65 x 54 cm. Fondo familiar.

Ángel cos seus fillos Rubén, Natalia (na súa primeira comunión) e Juana. 1979. Fondo familiar.

Todo iso revela unha personalidade chea de interese e un manexo do debuxo que supera en vivencia o dominio dunha disciplina.

Dámoslle a benvida a Ángel Lemos de los Reyes nesta homenaxe ao Eterno feminino.

En 1981, falece Julio Santos e a galería hérdaa o seu fillo. Esta circunstancia impulsa a Lemos a independizarse. Ese mesmo ano, abre o seu propio estudio na praza Virxe da Cabeza, do barrio de Santa Catalina.

O 22 de maio de 1981, participa nunha mostra colectiva na *Galería 19*, xunto aos artistas José Munar, M. Enseñat LLul e A. Mas. Esta será a súa primeira e única exposición en Mallorca, pois non consegue reunir suficiente obra, xa que lles vende practicamente toda a súa produción directamente aos marchantes de arte para a súa comercialización fóra da illa.

Finalizado o curso escolar, en xullo de 1981, a familia decide retornar a Vigo. Primeiro viaxan Viviana e os nenos, pois Ángel permanece en Mallorca ata agosto para rematar un encargo. Instálanse inicialmente na travesía de Vigo e, posteriormente, na rúa López de Neira, onde Ángel sitúa tamén o seu estudio de pintura.

Ademais, o noso protagonista comeza a impartir clases de pintura no seu estudio. Deste xeito, coñece a Puri Togariños, unha das

Ángel Lemos. Almendros. 1980. Pastel sobre papel. 37 x 51,5 cm. Colección particular.

súas primeiras alumnas en Vigo, con quen establece unha estreita amizade.

Neste período en Vigo retoma a súa relación con Arrondo, Laxeiro e Manuel Lago o seu círculo de amigos máis próximo. En outubro de 1981, sorpréndeos o falecemento de Mario González, artista moi querido en Vigo que encarna como poucos aquela época de efervescencia artística e intelectual de posguerra.

O 23 de setembro de 1982, inaugura unha exposición individual de pintura na Sala Anexa da Caixa de Aforros Municipal de Vigo. Na súa columna de crítica artística en *La Voz de Galicia*, do 29 de setembro de 1982, Castro Souto mostra a súa opinión sobre a obra exhibida:

Un pintor que mostra oficio é Lemos de los Reyes, que expón na sala anexa unha obra densa en materia, rica de matices, un pincel que xoga ritmicamente e unha espátula áxil e vibrante, pero que con todo desaproveita as súas posibilidades, estacionado nunha obra sen inquietudes nin ambicións.

Ángel Lemos. Autorretrato. Principios dos anos oitenta. Pastel sobre papel. 38 x 30 cm. Fondo familiar.

Ángel dóalle á Caixa de Aforros de Vigo unha vista de Baiona a acuarela, de gran formato (55 x 75 cm) e pintada sobre un apuntamento que realizara en 1977. Esta obra estivo moito tempo exposta na sucursal aberta na rolda de Don Bosco en Vigo. Actualmente, forma parte da colección de arte de Abanca Corporación Bancaria, onde figura inventariada.

Pese ao desexo de permanecer na súa terra, a familia Lemos Geddo vese obrigada a retornar a Mallorca, pois en Vigo Ángel non logra obter as vendas necesarias para vivir exclusivamente da pintura. O mercado artístico mallorquino garántelles a esta-

bilidade económica que neste momento precisan.

Unha vez na illa, pon en marcha un proxecto compartido co seu fillo Xavier Lemos Godoy (ver Apéndice), tamén pintor, que culmina en outubro de 1982 coa apertura do estudio conxunto *Lemos & Lemos*, na rúa Fortuny.

Un xornal de Mallorca (descoñecido, pois a familia Lemos tan só conserva o recorte), na súa columna sobre arte *Pinceladas*, dedícalles o artigo «Dúas xeracións galegas enriquecendo a arte balear», que nos achega algún dato interesante sobre as peculiares características deste estudio:

Están nunha céntrica rúa de Palma, nun estudio onde traballan e expoñen as súas obras, e a xente pode entrar libremente a ver, comprar ou aprender, porque a diferenza doutros pintores cuxos prexuízos só lles permiten desenvolver a súa obra no retiro dunha bufarda, os Lemos pintan e dialogan cos amigos que os visitan, mentres poden apreciar o seu dominio sobre o lenzo. () En Ángel, o pai, brillan a nostalxia e o amor á súa terra galega. Coñece o espírito da rexión e das súas xentes, a paisaxe, e ata a humidade do ambiente queda plasmado nos seus cadros.

Ángel Lemos. Apuntamento do natural na costa de Baiona. 1977. Debuxo a carbón sobre papel. 21,5 x 32 cm. Fondo familiar.

Ángel Lemos. Baiona. 1982. Acuarela sobre papel. 55x75 cm. Colección Abanca.

Tarxeta de presentación do estudio *Lemos & Lemos*. 1982. Fondo familiar.

Durante este período artístico, que se prolongará ata 1986, pinta Lemos as súas mellores obras en Mallorca. A produción rápida deixa paso a unha obra moito máis pausada e traballada coa que o autor se sente máis cómodo e satisfeito. O seu estudio convértese nun referente dos galeristas e marchantes de arte non só mallorquinos, senón tamén cataláns e estranxeiros.

Ao seu imaxinario de referentes medularmente galegos, incorpora Lemos tamén elementos puramente baleares –do mesmo xeito que fixera cos cabalos na Arxentina– e chega a lograr un gran prestixio como pintor de paisaxes, especialmente de oliveirais.

Lemos, nacido na cidade olívica, alcanza a mestría recreando esta emblemática árbore, tanto coa acuarela coma co óleo. Nos seus oliveirais, emprega unha pincelada fragmentada de cor e luz que, en ocasións, mestura coa espátula. Obras vivas de lento e esmerado proceso que lle reportan unha gran fama na illa, á altura do prestixioso paisaxista mallorquino José Ventosa Domenech.

Sen dúbida, Ángel Lemos foi un gran colorista e o óleo permitíalle desenvolver toda a súa sensibilidade, talento e mestría á hora de mesturar e de obter o ton adecuado. A súa filla Natalia relátanos que o seu pai xamais utilizaba as cores básicas tal cal, sempre traballaba con mesturas en pequenas cantidades, pois segundo o motivo que

Ángel Lemos. *Olivar de Mallorca*. Entre 1982 e 1986. Óleo a pincel e espátula sobre lenzo. 70 x 130 cm. Colección particular.

estivese a pintar ía alterando lixeiramente o ton á súa conveniencia para dotar de maiores matices a obra. Empregaba como medio básico o aceite de liñaza e, en menor medida, a esencia de trementina, pois aínda que o aceite ten un secado máis lento permite que as cores se mesturen mellor e traballar con maior transparencia e gama de matices. No proceso creativo, volvía unha e outra vez sobre a obra para dotala da tonalidade ansiada e moitas das súas pinturas permanecían longos períodos de tempo no estudio, na busca da gradación e da luminosidade adecuadas.

A súa familia conserva unha valiosa nota manuscrita do noso pintor onde apunta as cores que utiliza para pintar as distintas partes das oliveiras:

Troncos: a base de siena tostada, lila e laranxa nos claros e prusia, marrón nos escuros.

Follaxe: prusia e cadmio amarelo, sombra natural...

E non continuamos para non desvelar a fórmula secreta do mestre.

En base ás cores, poden distinguirse perfectamente as súas oliveiras galegas, con maior presenza da cor verde (que pintará sobre todo no seu estudio da Estrada) que as mallorquinas.

O seu prestixio como pintor repórtalle frecuentes encargos de restauración de pinturas doutros artistas e chega a participar na recuperación dun Goya de pequeno formato e dun Picasso. Varios establecementos da cidade confíanlle a elaboración de murais decorativos e traballa tamén para confrarías palmesanas.

En 1983, ilustra a portada do libro *Un camino en las Alpujarras granadinas*, escrito por Luis Fernández Cobo, editado por Imprenta Politécnica.

Ese mesmo ano, unha editorial mallorquina encoméndalle a elaboración de todos os retratos a tinta para un ambicioso proxecto sobre a *Historia de las Islas Baleares*, laborioso traballo que irá elaborando e entregando á editorial durante os tres anos que permanece en Mallorca. Finalmente, os libros nunca chegarán a ver a luz.

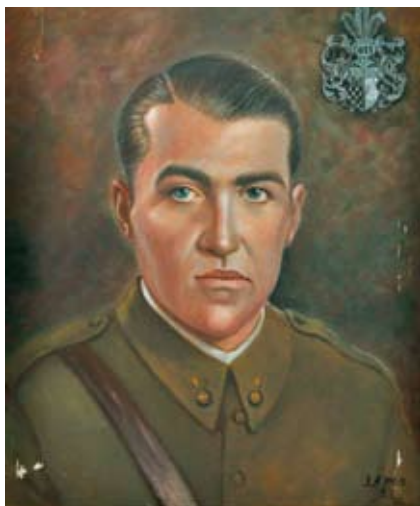
Gran parte destas ilustracións foron vendidas de forma unitaria a través dunha coñecida plataforma web de venda de arte e antigüidades entre os anos 2015 e 2018. O Museo da Estrada adquiriu un lote de sesenta e cinco deses debuxos orixinais a tinta en xullo de 2021.

En 1985, debuxa a portada do libro *Escorzos y cadencias*, da poeta María Francisca Moscardó e Ramis de Ayreflor, de 102 páxinas encadernado en tapa branda, da Editorial Ilustrada, cun prólogo de Carobel Bermejo Torres.

Todos estes traballos compaxinábaos coa pintura no seu estudio aberto, á que lle dedicaba a maior parte do tempo.

En 1986, publícase o último dos seus traballos como ilustrador editorial en Mallorca, o libro *Sor Isabel Cifre (1467-1542). Fundadora del Colegio de la Crianza*, escrito polo académico de Belas Artes Gabriel Mateu Mairata, editado por *Ediciones Cort* Palma de Mallorca e prologado por Francisco Estebens García, de 107 páxinas, que contén 17 debuxos a tinta en branco e negro, así como a portada a acuarela en cor.

Gran parte da súa produción artística neste período mallorquino atópase xeograficamente moi dispersa, circunstancia que dificulta enormemente a súa localización. Con todo, aínda existen coleccionistas e marchantes baleares que conservan nos seus fondos obra de Lemos.

Ángel Lemos. Á esquerda, Margot; á dereita, o seu marido (un militar de identidade descoñecida). 1983. Óleos sobre lenzo. 55 x 46,5 cm. Colección particular.

Ángel Lemos. Ilustración para o libro *Un camino en las Alpujarras granadinas*. 1983. Tinta e acuarela.

Ángel Lemos. Retrato de Felipe VI de España (entón Príncipe de Asturias). 1983. Pastel sobre papel. 49 x 39,5 cm. Fondo familiar.

Ángel Lemos. Retrato de Bartomeu Estarás Lladó⁴. Entre 1983 e 1986.
Tinta sobre papel. 11 x 9,5 cm. Museo do Pobo Estradense
Manuel Reimóndez Portela.

Tras nove anos practicamente ininterrompidos en Mallorca, a morriña da súa terra condúceo a unha terceira e definitiva viaxe de retorno a Galicia, pero nesta ocasión non ao seu Vigo natal, senón, por azares do destino, a unha vila tamén da provincia de Pontevedra, A Estrada.

Coñecedora do desexo de Lemos de regresar a Galicia, a súa amiga nada en Cuntis, Puri Togariños, con quen mantén contacto desde a illa, suxírelle a posibilidade de instalarse na Estrada, onde lle propón abrir conxuntamente unha academia de pintura e ademais pode desenvolver a súa actividade artística.

Nunha nova mostra de vitalidade e espírito emprendedor, aos seu case setenta anos de idade, xunto á súa parella e aos seus tres fillos, Lemos inicia un novo proxecto vital na nosa vila, onde non sen dificultades, sobre todo de índole económica, atopará a estabilidade artística e persoal e vivirá ata o seu falecemento.

4 Bartomeu Estarás Lladó (1898-1984). Guitarrista e compositor musical natural de Valldemossa, Mallorca. Foi un dos fundadores da agrupación folclórica *Parada de Valldemossa*.

Ángel Lemos. *Cisterciense*. Entre 1983 e 1986. Tinta sobre papel. 30 x 23 cm. Museo do Pobo Estradense Manuel Reimóndez Portela.

Ángel Lemos. Ilustración para o libro *Sor Isabel Cifre (1467-1542). Fundadora del Colegio de la Crianza*. 1986. Tinta sobre papel.

A Estrada

No verán de 1986, toda a familia se muda á Estrada e permanece dúas semanas hospedada na casa de Puri Togariños, ata que alugan unha vivenda na avenida de Pontevedra. Posteriormente, múdanse á avenida de América, nº 19, onde Lemos tamén instala o seu estudio.

O proxecto de academia compartida coa súa antiga alumna finalmente non chega a consumarse, polo que Lemos comeza a impartir clases de debuxo e pintura pola súa conta. Esta actividade proporciónalle unha pequena fonte regular de ingresos, á vez que lle permite integrarse e darse a coñecer na Estrada, tarefa que compaxina coa creación de obra con vistas a unha primeira exposición.

Ángel Lemos. Entre 1982 e 1986. Óleo sobre taboleiro. 92 x 65 cm. Colección particular.

Preguntado nunha entrevista sobre os motivos que o levaron a establecerse de forma permanente na Estrada (*La Voz de Galicia*, 11 de maio de 1988) explica:

As vilas pequenas conservan os encantos que se perden totalmente nas grandes cidades. Todo se masifica. Antes ata en Madrid era inxenua a xuventude. Os mozos soñabamos cun mundo fóra de aquí. Darlle un bico a unha moza era algo que había que pensar cambiaron tanto as cousas.

Ao longo de toda a súa vida, Lemos mantivo unha constante actividade como mestre. Sempre se sentiu cómodo compartindo

Ángel Lemos. *Meigas*. 1986. Tinta a pluma sobre papel. 30 x 20 cm. Colección particular.

os seus coñecementos, xa fose durante o seu encarceramento en Ferrol onde lles ensinou aos reclusos ao seu cargo técnicas de ourivería, na fábrica de Mapo como mestre dos novos artesáns ou nos seus distintos estudos de pintura, especialmente na Estrada. Gustáballe ensinar, tiña moita paciencia para iso e ningún reparo en transmitir a súa sabedoría.

O 31 de xaneiro de 1987, inaugura unha exposición de óleos, acuarelas e pasteis en Vilagarcía de Arousa, na Sala de Exposicións da Caixa de Aforros de Vigo.

En maio de 1987, tamén expón nun local do seu Vigo natal.

O 5 de maio de 1988 inaugura na Casa da Cultura de Redonde-la unha exposición xunto ao seu fillo Xavier Lemos, acto ao que asisten o alcalde e o por aquel entón ministro de Transportes, Turismo e Comunicacions e actual alcalde de Vigo, Abel Caballero.

Ángel Lemos. 1986. Acuarela sobre papel. 26 x 19 cm. Colección particular.

Xavier Lemos e Abel Caballero (entón Ministro de Transportes, Turismo e Comunicacións) na inauguración da exposición en Redondela. 1988.

O 1988 será un ano de dificultades económicas para a familia Lemos Geddo. A crise económica que vive o país a finais dos oitenta fai especial fincapé nunha familia de cinco persoas que vive exclusivamente da produción artística de Ángel.

A pintura non constitúe un ben de primeira necesidade e a Estrada non se caracteriza por unha gran demanda comercial de arte. Porén, Ángel e Viviana

están decididos a permanecer no seu actual destino. Os seus fillos en idade escolar atópanse plenamente adaptados á vila e prefíren evitar a volta a unha vida itinerante.

Desde o punto de vista artístico, Ángel alcanza un período de plena madurez e de gran produción creativa.

Neste contexto de dificultades económicas Celia, profesora do colexio de Figueroa, e o seu marido Benito López de Abajo, forense no xulgado, axúdanlle a organizar e a promover unha grande exposición no *Hotel Los Tilos*, do concello de Teo.

Alí expón trinta e seis obras á venda e nove obras de coleccións privadas. Ao acto de inauguración, en abril de 1989, asiste un numeroso público e consegue vender a maior parte da obra. Lembra Natalia que esa exposición os sacou de moitos apuros.

Nesta mostra exhibe o óleo sobre lenzo *El camino de la vida*, de 73 x 60 cm, que pintara en 1986, unha das súas obras predilectas da que nunca quixo desprenderse e que hoxe se conserva na colección familiar. Recibe varias ofertas moi elevadas por esta pintura, a máis alta alcanza o millón de pesetas, pero o autor resítese a perdela e, finalmente, non a vende.

En maio de 1989, case sen obra que mostrar, celebra unha exposición na Sala de Xuntas do Concello da Estrada e, do 2 ao 16 de outubro de 1989, expón na Aula de Cultura da Caixa Postal en Santiago de Compostela.

Para esta última exposición pinta un espido ao óleo (que ocupa a portada do catálogo) do que se sente especialmente satisfeito. Destaca nesta obra a habilidade coa que o autor executa as veladuras da roupa que cobren parte do corpo da muller.

Na visita ao seu estudio, un dos seus clientes queda engaiolado desta pintura, pero dada a temática móstrase dubitativo sobre a compra, pois non sabe como reaccionará a súa esposa. Lemos dílle que non se preocupe, que llo leve e se á súa muller non lle gusta que llo devolva sen ningún problema. No fondo, Lemos desexa que o cliente se presente no seu estudio coa obra de volta, pois tan pronto como a viu marchar arrepen-tiuse da venda.

Cando este matrimonio volve visitar o estudio –pois son clientes habituais e manteñen unha boa relación con Lemos–, este ofrécelles o cadro que escollan a cambio do espido que compraran. Pero a muller descarta calquera esperanza ao contestarlle que de ningunha maneira, que está namorada da obra que colo-

Ángel Lemos. *El camino de la vida*. 1986. Óleo sobre lenzo. 73 x 60 cm. Fondo familiar.

Ángel Lemos. *Maternidade*. 1988. Óleo a espátula sobre lenzo. 54 x 45 cm. Fondo familiar.

Ángel Lemos. 1989. Óleo sobre lenzo. 54 x 65 cm. Colección particular.

Ángel Lemos. *El pintor*. 1992. Óleo sobre lenzo. 81 x 100 cm. Fondo familiar.

cou no seu salón e ademais «que lle ían dicir ás visitas cando lle preguntasen por ela?».

En abril de 1990, expón na Sala de Arte da Caixa de Pontevedra, na praza de San José en Pontevedra.

En marzo de 1991, expón no *Café Pub Studio 54*, na rúa Capitán Eloy, nº 34, en Ourense, organizada por Carlos Álvarez.

O Museo Municipal de Ourense adquire para os seus fondos unha versión de maior tamaño (40,5 x 50,5 cm) dunha das ilustracións realizada para o libro *Sor Isabel Cifre*, en 1986, onde se ve como a monxa bica na fronte unha nena.

En agosto de 1991, a Consellería de Cultura e Xuventude da Xunta de Galicia remítelle unha carta asinada polo subdirector xeral de Cultura, Xabier Senín, onde o informa de que:

...está a realizar unha recollida de datos exhaustiva arredor da arte contemporánea galega, co fin de sentar as bases documentais necesarias para a creación dun Centro de Documentación de Arte Contemporánea de Galicia.

Dado que vostede figura no Censo de artistas galegos contemporáneos, da Consellería de Cultura e Xuventude da Xunta de Galicia, agradeceríámoslle que nos envíe un dossier actualizado non que se inclúa unha relación de exposicións, así como unha listaxe de referencias bibliográficas detalladas. Calquera outro dato que vostede xulgue de interese seríanos igualmente de grande utilidade.

Ángel Lemos. *Tres en gracia*. 1990. Óleo sobre lenzo. 92 x 65 cm. Fondo familiar.

Ángel Lemos. *Maternidad marina*. 1991. Acuarela sobre papel. 54 x 39,5 cm. Fondo familiar.

Ángel Lemos. *Después de la tempestad*. 1989. Óleo sobre lenzo. 71 x 91 cm. Concello da Estrada.

Asistido pola súa esposa, Lemos prepara un dossier coa documentación solicitada e remíteo á consellería. Nunca máis volveu ter noticias desta iniciativa. Esta foi a única ocasión na que a Xunta de Galicia se dirixiu a Ángel Lemos interesándose pola súa obra.

O 13 de novembro de 1991, cando era alcalde Jesús Tallón Maceira⁵, o noso pintor dóalle ao Concello da Estrada unha magnífica mariña ao óleo. Seguramente a lembren porque ata hai poucos anos estivo exposta na parede das escaleiras da casa do Concello, o que probablemente explica o seu actual grao de deterioración, con importantes perdas de pintura, sucidade e gretas. A pesar diso, actualmente segue lucindo esplendorosa no despacho do tenente alcalde e concelleiro de Cultura, onde está moito máis protexida.

Como bo vigués, Lemos amaba o mar e, grazas á súa extraordinaria memoria visual, levábao permanentemente consigo na súa cabeza.

5 Jesús Tallón Maceira foi alcalde da Estrada entre os anos 1991 e 1992.

Ángel Lemos. Retrato de Jesús Tallón Maceira.
1992. Pastel sobre papel. 40 x 30 cm.
Fondo familiar.

Desde moi pronto, os océanos convertéronse nun dos seus motivos predilectos. Dedicou unha vida ao estudo da luz, das texturas, dos volumes, dos movementos da auga, da atmosfera da costa; dedicación que se viu favorecido por unha vida nómade que o achegou aos mares de América, ao Mediterráneo e, sobre todo, á súa amada costa galega.

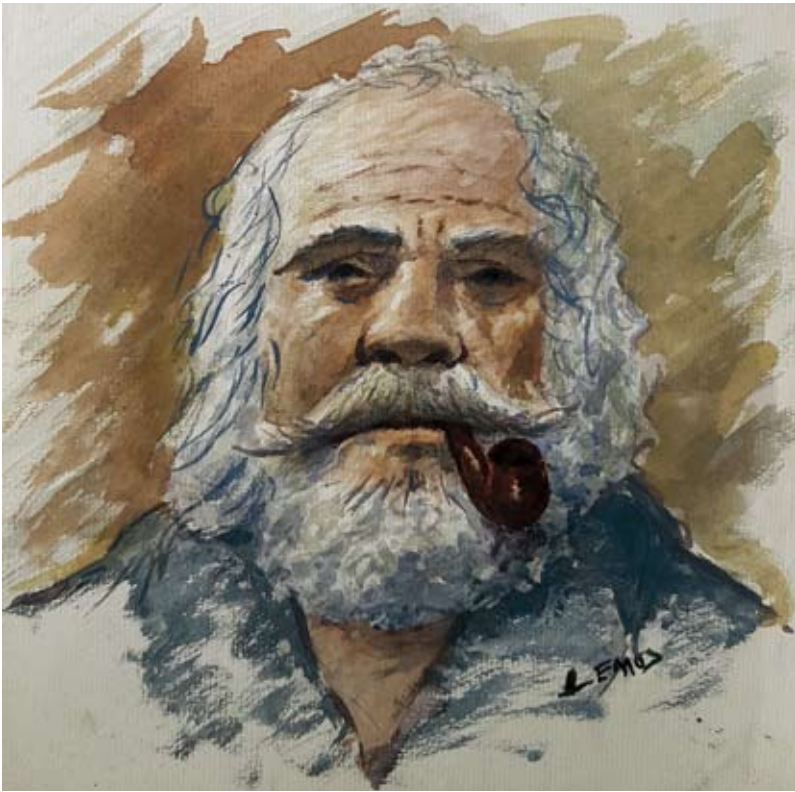
A súa mestría no uso da cor déixanos extraordinarias mariñas onde o mar se revela na súa enorme e variada policromía. O mar non ten unha soa cor, nin sempre a mesma cor, e Lemos plasmouno como ninguén. A espuma do mar embravecido, a forma das ondas que se desprazan ata golpear as rocas, os raios do sol filtrándose a través da auga, as algas que tapizan o fondo mariño... reflíctense nas súas pinturas en ocasións co hiperrealismo do que adoitaba fuxir, ata o punto de que parece que a auga se pode tocar.

Ángel Lemos. Acuarela sobre papel. 34 x 48 cm. Galería Guimart.

Ángel Lemos. 1999. Técnica mixta sobre papel. 49 x 62 cm. Galería Guimart.

Ángel Lemos. *Lobo de mar*. Técnica mixta sobre papel. 21 x 21 cm. Fondo familiar.

A primeira mariña que Lemos pintou regaloulle a Rosita Godoy, a irmá de Celia, ao finalizar a Guerra Civil. Descoñecemos se aínda a conserva.

A inicios dos 90 –non puidemos concretar a data exacta–, os donos da *Churrería Geli*, sita na esquina da praza da Igrexa, na Estrada, con quen mantén unha relación de amizade, encárganlle unha obra de tipo mural para decorar a parede maior do local. Ángel pinta sobre taboleiro unha paisaxe de aproximadamente catro metros de ancho e dous de alto que representa un motivo recorrente na súa obra, un sendeiro que discorre por un bosque polo que camiña unha anciá.

Esta obra permanecerá moitos anos instalada na churrería e, sen dúbida, será lembrada por moitos estradenses habituais deste co-

Ángel Lemos. 1992. Escultura de arxila obtida en base a un molde previo. 19 x 11 cm. Fondo familiar.

Ángel Lemos. 1992. Escultura de arxila obtida en base a un molde previo. 23 x 12 cm. Fondo familiar.

ñecido establecemento. Os donos da obra regaláronlla a un médico, en agradecemento pola súa axuda e atención. Desafortunadamente, non puidemos localizar fotografías desta pintura.

En decembro de 1991, participa nunha exposición de tarxetas do Nadal organizado pola Consellería de Cultura, do Concello de Ourense, que se expón no Museo Municipal.

No seu estudio da Estrada, Ángel volve traballar de forma esporádica a escultura, fundamentalmente utilizando a arxila. A partir das figuras modeladas con liñas sinxelas —na súa maioría maternidades—, obtén os moldes das pezas completas que elabora en tiraxes moi reducidas, que non adoitaban pasar de 10 unidades en cada molde. Algunhas delas, as menos, individualizábaas decorándoas de forma única. Non adoitaba asinar estas figuras, aínda que nos consta a existencia dalgúha peza coa súa rúbrica.

Son moi escasas as esculturas localizadas e a maior parte delas consérvanse na colección familiar.

De forma excepcional, ou máis ben única, Lemos volveu traballar o gravado sobre azulexo que tanto recoñecemento e éxito lle reportara nos seus comezos artísticos na posguerra. A súa filla Natalia tan só ten

Ángel Lemos. *A nena Natalia*. 1972. Escultura de arxila (peza única). 18 x 15 cm. Fondo familiar.

constancia dun gravado sobre un conxunto de catro azulexos, onde representa un pai e o seu fillo que camiñan da man, traballo que levou a cocer ao forno de Fernando Porto.

A revista *Contrarrentanca*, no seu nº 11, de febreiro de 1992, publica unha entrevista do noso protagonista que nos deixa interesantes reflexións sobre a súa visión do mundo da arte:

Como entende a pintura, como a ve dentro do mundo en que vivimos?

Hoxe non se pode falar moito porque o mundo está ao revés, sobre todo o mundo das artes. Hai tendencias que se aceptan no eido oficial e mesmo se aplauden e o pobo queda simplemente mudo. A pintura require tamén uns coñecementos, unha preparación. Fai falla saber para ser médico e saber arranxar un coche para ser mecánico. Pero hoxe podes facer pintura sen saber debuxo ou sen saber se os materiais que usas serven ou non serven. Non fai falla saber pintura para dedicarse a ela. Hoxe hai tantos pintores que se queres facer unha exposición tes que esperar un ano ou dous para ter unha sa, e isto porque calquera que quere ser pintor o é, sen dedicarlle a iso o menor esforzo. Celébranse cousas que non ves que teñan sentido.

Con isto refírese a algún tipo de pintura en particular?

Refírome a algúns pintores que se autoproclaman abstractos só por eludiren todos os problemas que poida ter a pintura. Nós estamos creados pola natureza, as súas imaxes, as súas formas, que podemos inventar?

Pódese negar entón a calidade de obras como a de Picasso, por exemplo?

Non, por suposto hai matices. O que pasa é que duns foi a outra cousa. De feito, se Picasso é bo, outros, evidentemente, non o son, porque non fan nada nin fixeron nada que teña unha técnica na cor ou no debuxo ou na composición. E, con todo, aí están, fan unha raia ou un cadro e din que isto é tal cousa, e xa está. E pouca xente poñería ese cadro na casa ou, se a pon, aí queda porque a fin de contas non é nada.

A quen admira vostede como artista?

Admiro os grandes pintores, os que están nos museos. Aquilo era pintura e, se queres estudar pintura, tes que ir buscala en todos os pintores que fixeron o camiño. Para min os grandes son os que todo o mundo ve como colosos: Velázquez, Rembrandt, Rafael, Da Vinci, Tintoretto

Vostede é entón o que poderíamos chamar un clásico?

Non é que sexa un clásico, é que ata nos coches, que é unha cousa moi moderna, se busca o refinamento e a perfección dun motor. E a perfección require cada vez máis coñecementos, por que a arte ten que estar no outro extremo? Téñense presentado cadros en exposicións sobre papel de envolver, que nin a base nin o que está encima poden durar. Isto non é máis ca unha falla de respecto cara ao concepto que temos das cousas. Asistín a unha exposición de escultura que consistía nun rolo de papel hixiénico tirado sobre unha maceta, e iso era unha escultura, ou un lenzo cunha táboa cravada malamente con dúas bisagras que se abría e se pechaba, pero non había nada máis que iso. Todo isto é certo, é arte?

Pódese vivir da arte?

Non, pode vivir xente que se promove moito. Moita xente que se dedica á pintura busca chamar a atención e está por iso, por que se promove, pero a arte non está para ese uso. A arte, a pintura é para expresar un sentimento e transmitilo, transmitilo como o transmite un libro, un sentimento humano que pensas que pode valer para educar a persoa, para facela pensar.

Cre que hai moito mercantilismo na arte?

E que isto é o mercantilismo ao completo porque a un cadro pintado ao estilo clásico é moi difícil darlle un selo, un sentimento, un algo que faga que esa pintura non sexa só pintura de corpo morto.

E a actuación das institucións, considera que achegan o apoio debido a que este apoio está ben canalizado?

Non, o apoio non é real. Podes ir a un certame, pero un certame de pintura xa non debería existir porque a pintura non é unha xusta como un partido de fútbol. Así que dicir que este é o mellor pintor e leva a medalla é un absurdo, xa que pode gañar un individuo do que despois non quede nada, que non perdure porque non haxa mensaxe na súa persoa. Iso é o que hai que ter cando se pinta.

Un Picasso é xenial por este motivo, porque crea unha propia forma para transmitir, pero unha forma que non serve para outros. E tamén Dalí, a pesar de ser un home desequilibrado que vendeu a súa alma ao diaño e que deixou de ser un idealista; foi un home intelixente e iso sempre se impón. Isto son cousas que se ven, pero vas a outras exposicións que fan escapar a xente dos salóns porque xa non hai criterio para poder emitir un xuízo. Cando ves unha marca dentro dun lenzo que non che di nada, que podes dicir dela?

Non é tan fácil pintar como algún pensan. Ademais, un cadro nunca se ve nun día, nin en dous, vese a través do tempo. Estes pintores teñen os seus cadros de cara á parede, non os queren ver porque nin eles os aguantan. Unha pintura equilibrada tamén pode ser fría, pode ser só a representación da figura humana no seu exterior, nas súas carcasas, porque a figura humana pode dicir algo ou non segundo sexa interpretada. Cando a traballas é cando transmite e a pintura ten que ter iso, a alma, o amor con que se fai. Se non se dedica a vida á arte, non pode saír nada, non tes nada que dicir.

O 11 de decembro de 1992 inaugura xunto ao seu fillo Xavier unha exposición conxunta na sala de exposicións do Banco Bilbao en Vigo.

En 1993, comeza a colaborar cunha empresa de cerámica que lle trae os vasos sen decorar á Estrada e el decora con motivos e temas galegos, un labor moi similar ao que realizaba na fábrica Mapo da Arxentina.

Na nosa vila, Lemos traba unha íntima amizade co pintor santiagués José Rafael Pereiro Miguéns (1928-2005) (ver Apéndice), establecido no veciño concello de Teo, amante e asiduo visitante das terras estradenses. Xuntos pasaron boa parte da súa senectude, enfrascados en proxectos comúns, excursións, obradoiros, amigables discusións. De café diario no *Bar Tertulia* (onde aínda colga un marabilloso bodegón de Lemos), era frecuente velos xuntos pola vila paseando ou na furgoneta Citroën Dyane 6 de Ángel. Ambos formaban unha peculiar estampa, co seu aspecto decimonónico, recio e solemne.

En marzo de 1994, expón no *Café Xentes*, na rúa Areal, nº 12, de Vigo. Os donos desta cafetería, onde adoitaban realizarse exposicións de arte, encárganlle un óleo de gran formato no que figuren retratados dentro do seu propio local amigos e personaxes relacionados co mundo da arte. Lemos realizou o encargo e nel podemos distinguir a Laxeiro, Colmeiro, Manuel Lago, o propio Ángel coa súa pipa á esquerda, a súa esposa Viviana, o seu fillo Xavier, Manuel

Ángel Lemos. *Xentes*. 1994. Óleo sobre taboleiro. 125 x 180 cm. Fondo familiar.

Estévez ou o estradense Seve Chacón. Porén, o devandito encargo quedou frustrado debido ao peche do local, de modo que Lemos tivo que quedar coa obra que hoxe conserva a súa familia.

Ese mesmo mes publícase o cuarto número da revista viguesa *El rincón de los artistas*⁶ cuxa portada ocupa o óleo *Arlequines*, de Ángel Lemos, unha das súas obras máis apreciadas.

Este óleo foi pintado no ano 1991 e aínda se conserva na colección da familia, a pesar de que en varias ocasións recibiron elevadas ofertas de compra por parte de coleccionistas.

A revista dá conta da exposición colectiva organizada polos responsables da publicación no local de café-concerto e sala de exposicións El Rincón de los Artistas sobre a que Chelo Comesaña apunta:

Sorpréndenos a dimensión humana, a factura clásica dos Arlequins de Ángel Lemos e, especialmente, A maternidade, en azulexo vidrado que nos aproxima

6 *El Rincón de los Artistas* foi unha revista dedicada á arte editada en Vigo durante cinco anos (do 93 ao 98) baixo a dirección de Daniel Alcalá, cunha periodicidade mensual e unha tiraxe de 20.000 exemplares.

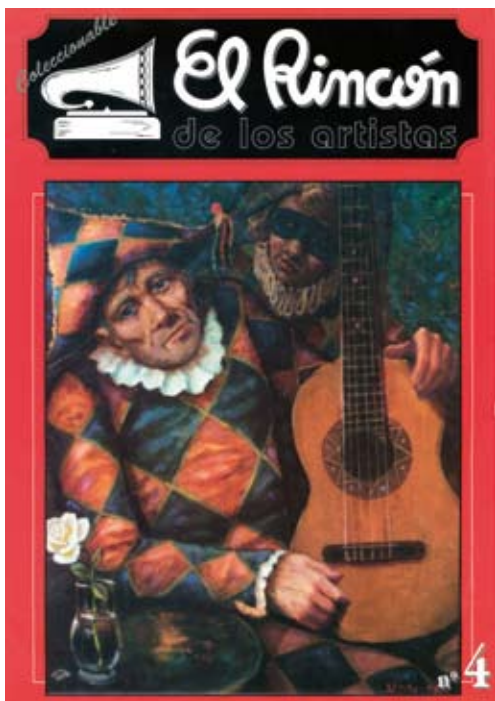
ao fogar onde se sitúa. Tamén expuxo Lemos varias pezas de cerámica decorada con motivos galegos en lugar dos de inspiración francesa.

En 1994, o galerista vigués Carlos Vila, Alpide, influído por Xavier Lemos, visita a Ángel no seu estudio da Estrada e comeza a comprarlle pintura de forma regular, que incorpora á súa galería permanente e exposicións colectivas. Trátase normalmente de encargos de dez obras e, aínda que Ángel non se atopa especialmente cómodo con esta forma de traballar, proporciónalle uns ingresos periódicos e sitúao nunha galería de referencia en Vigo.

A súa filla Natalia coméntanos que as obras que entregaba para a *Galería Alpide* non eran as máis traballadas, pois vendíaa a un prezo inferior ao resto das súas pinturas, salvo que no momento pactado para a entrega non completase as dez obras, o que obrigaba a Ángel a incluír algún dos seus traballos reservados para a venda directa no seu estudio.

Habitualmente, o proceso creativo dilatábase no tempo. Algúns óleos pasaban longas tempadas no estudio, volvía sobre eles unha e outra vez, engadindo múltiples capas de pintura, á espera da luz idónea para a súa revisión ou do momento de inspiración, ata que finalmente os daba por terminados.

Cóntanos tamén Natalia que o seu pai levaba unha vida moi ordenada. Non se deitaba nunca máis tarde das doce da noite, nin se levantaba máis tarde das oito, de luns a domingo. Traballaba toda

Portada do nº 4 da revista *El rincón de los artistas*, ocupada polo óleo sobre lenzo de 70 x 50 cm, pintado por Ángel Lemos en 1991, que conserva a súa familia.

Ángel Lemos. 1993. Pastel sobre papel.
58 x 48 cm. Colección particular.

Ángel Lemos. 1994. Témpera sobre papel.
42 x 32 cm. Galería Guimart.

a mañá, ás dúas facía unha parada para comer e descansar ata as catro e volvía pintar ata as oito, como mínimo. Durante a tarde facía algunha pequena paréntese para tomar un café ou un mate coa súa esposa Viviana e, cando terminaba de pintar, se non era demasiado tarde, tocaba a guitarra e o piano. Moitas das pezas que interpretada eran da súa propia creación, algunhas delas mesmo plasmadas en partituras que conserva a súa familia. A única tarde que tomaba libre era a do domingo, que saía de paseo cos seus fillos. Tan só facía unha excepción en fin de ano, onde apenas se demoraba o xusto para tomar as uvas e brindar coa súa familia.

O 10 de abril de 1994 o xornal *Atlántico* publica unha interesante entrevista (da que xa reproducimos varios fragmentos) onde abordan temas como a importancia da muller na súa obra ou a súa visión da relixión:

Que expresan as súas obras? Creo que os meus cadros reflicten a alegría de vivir a través do amor, a sensibilidade, a tenrura das figuras... Os meus espidos non teñen nada que ver coa pornografía. Ese candor, esa pureza que inspiran, sobre todo as mulleres dos meus lenzos, era o que máis gustaba en América.

Ángel Lemos. 1994. Acuarela sobre papel. 39 x 32 cm. Colección particular.

Ángel Lemos. 1994. Óleo sobre lenzo. 54 x 45 cm. Colección particular.

Ángel Lemos. *Intermezzo*. Anos noventa. Acuarela sobre papel. 59 x 48 cm. Fondo familiar.

Esta obra está inspirada nunha escultura que realizou en barro e da que existe outra versión de menor tamaño ao óleo.

Ángel Lemos. Entre 1990 e 1993. Óleo sobre lenzo. 65 x 54 cm. Fondo familiar.

Ángel Lemos. *Maternidad zíngara*. 1991. Óleo sobre lenzo. 65 x 50 cm. Fondo familiar.

Ángel Lemos. *Adán e Eva*. Técnica mixta sobre papel. 70 x 50 cm. Fondo familiar.

A muller ten un gran protagonismo na súa obra... Así é. Admiro á muller. É básica para a vida. Creo que a maternidade é o máis grande do mundo. Ela representa a tenrura, a sensibilidade, o amor... E ademais é máis forte que o home. Espiritualmente inflúe moito no home, desde o mesmo momento do nacemento. Por iso é fundamental na miña obra, é o eixo central. Aborrezco aos que a manipulan converténdoa en muller obxecto. Iso faise patente na publicidade en televisión, e tamén na obra de moitos fotógrafos e bastantes pintores.

Pensa que aínda ten moito que dicir a través da pintura? Por suposto. Morrerei coas botas postas. Sigo experimentando coa pintura. Para min é algo místico, espiritual. Aínda que non me interesa o tema relixioso no sentido institucionalizado pola Igrexa católica. Só me interesa o home. Non creo na Igrexa pero, á miña maneira, creo en Deus. Nun Deus do amor e a bondade que non ten nada que ver co que nos venden mercantilizado. O gran problema do mundo é a perda desa espiritualidade profunda, na crenza e o respecto do home polo propio ser humano.

No verán de 1994, Lemos regresa cuns amigos a San Miguel de Tabagón, lugar que frecuentara na súa mocidade, de visita a Herminia Buceta. Nunha camiñada por unha zona rural, atopa os restos dun antigo muíño invadido pola vexetación. Lemos fotografáao e, posteriormente, plásmalo en dúas acuarelas e un óleo. A familia con-

Ángel Lemos. *Ruinas en San Miguel de Tabagón*. 1994. Acuarela sobre papel. 46 x 66 cm. Museo do Pobo Estradense Manuel Reimóndez Portela.

serva unha acuarela e o óleo e a outra acuarela foi adquirida polo Museo Reimóndez Portela en agosto do 2020.

O 7 de maio de 1995, a edición da Estrada de *La Voz de Galicia* dedícalle a Ángel Lemos un artigo escrito por Rocío García e ilustrado cunha fotografía de Xoanma Porto:

Aínda que a súa obra presenta unha temática variada, Ángel Lemos afirma que o seu tema favorito é a maternidade e explica que as mulleres son o máis fermoso. Hai que renderlles culto porque só elas son capaces de dar vida. Ademais, o pintor vigués sente preferencia polos espídeos e polo mundo mariñeiro que lle lembra o seu lugar de orixe.

O pintor escolle a técnica en función do seu estado de ánimo e manifesta abertamente que se sente satisfeito de todos os seus cadros. Afirma que en cada lenzo pos algo teu e a todos lles colles agarimo e aclara que existen algúns cadros polos que sente especial predilección: Non me gusta vender os meus cadros sen gozalos antes, pero hai algúns que non vendería por nada.

Considérase un artista autodidacta?

Sí, eu na escola só aprendía a ler e a escribir. No plano artístico non sigo a ningún pintor, senón que me sigo a min mesmo, ao meu propio eu. A técnica hai que adquirila a través dos anos e non en ningunha escola. Ademais, o auténtico

artista nace sendo artista, ten unha profundidade especial e crea co corazón. No meu caso, eu empecei por min mesmo a debuxar, a modelar e a escribir e fixen sempre o que quixen, sen importarme que as miñas obras fosen vendibles.

Como definiría o estilo da súa pintura?

A miña pintura é expresionista, sen deixar de ser realista. Penso que o hiperrealismo é demasiado cru e non transmite nada. Eu escribo cando pinto, pinto co corazón. Sempre busco o espírito, o sentimento, a alma daquilo que estou a pintar.

É fácil vivir da pintura na actualidade?

Soamente se es un comerciante e te achegas á xente. Pero non podos cambiar, son un bohemio sen sentido práctico.

Lembra Natalia Lemos que todas as obras que creaba o seu pai en principio estaban destinadas á súa venda. A pintura era a súa profesión e o único medio de subsistencia de toda a familia. Con todo, a medida que a obra ía cobrando vida, creábase un vínculo co seu autor que facía que con frecuencia lle custase moito vendelas.

Habitualmente, Lemos desculpábase ante os seus clientes sinalando que algunha das pinturas non estaba á venda, «pois quería gozala polo menos un tempo». Era frecuente que antes de que chegasen os potenciais compradores ao estudio ocultase algunha obra para evitar a súa perda. En ocasións, estas obras regaláballes aos seus fillos para asegurarse de que quedaban na casa.

O 11 de maio de 1995 dóalle un segundo óleo ao Concello da Estrada titulado *El Camino de Santiago*, unha escena xacobeana actualmente colgada no despacho do tenente de alcalde, xunto á mariña.

O 12 de maio de 1995, tras os traballos de rehabilitación e acondicionamento do edificio do antigo matadoiro, o novo Museo Manuel Reimón Portela acolle o seu primeiro acto cultural cunha gran mostra do pintor Ángel Lemos, onde exhibe un total de 42 obras.

No acto de inauguración, que reuniu un centenar de persoas, o alcalde Ramón Campos e o concelleiro de Cultura José Manuel Reboredo agradécenlle ao autor a doazón do óleo ao Concello. A este acto multitudinario asistiu o seu grande amigo Laxeiro que mesmo tomou a palabra para, en ton desenfadado, suxerirlle á corporación municipal que ademais do cadro doado lle compre algunha obra ao pintor.

Ángel Lemos. *El Camino de Santiago*. 1993. Óleo sobre taboleiro. 76 x 120 cm. Concello da Estrada.

Ramón Campos, Laxeiro e Lemos o 12 de maio de 1995, na inauguración da exposición no Museo Reimóndez Portela da Estrada.

Deste xeito, a figura de Lemos irá sempre vinculada ao nacemento do antigo matadoiro como Museo da Estrada.

O programa da exposición reproduce o poema *Mirando atrás* composto polo artista dedicado á súa nai titulado:

Tengo ya cabellos blancos
 contando años sobre mis sienes;
 madurez de tiempos idos
 componen mis pensamientos
 y hay nostalgias en mis pupilas
 de distancias hondas; de caminos viejos;
 sendas trilladas de angustias;
 de ilusiones y dulces sueños...!
 ¡Cuando amanecí a la vida,
 en mil fulgores me vi envuelto!
 ¡Ay! Que la dicha no tiene
 más duración que un parpadeo
 como esos ojos de luz que nos miran
 desde los cielos...
 ¡Cuánto hace ya que sus fulgores
 dejaron sombras en mi sendero!
 Piedras cierran mi camino
 que con brazos vencidos voy abriendo
 en ansias aún, de seguir ¡soñando
 los dulces sueños...!
 Aquellos que tendidos con amor
 sembraron sobre mi pecho,
 con la tibieza de las caricias;
 los cuidados y los besos.
 Con ellos hice de la vida
 aquellos pasos primeros
 ¡¡entre los abrazos de mi madre!!
 ¡que ya tan lejos se fueron!
 Para qué mirar atrás
 si no están sus ojos celosos
 cuidando tus sueños;
 si el rumor de sus pasos
 ya se perdió a lo lejos...

Ángel nunca deixou de escribir, desde a súa mocidade ata pouco antes do seu falecemento (xa asistido pola súa esposa Viviana), poesía, novelas, relatos curtos tanto de ficción coma autobiográficos e unha gran cantidade de proxectos inconclusos. Algunhas destas obras consérvaaas aínda a súa familia e, sen dúbida, merecen unha atención que, do mesmo xeito que moitos outros aspectos deste polifacético artista, lamentablemente non lle puidemos dedicar neste estudo, polo que esperamos que este sexa o primeiro de posteriores traballos que nos acheguen máis á súa figura.

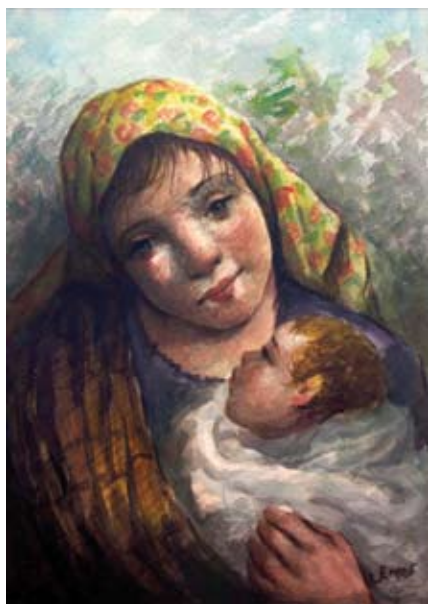
Ángel Lemos. 1995. Pastel sobre papel. 74 x 55 cm. Colección particular.

Ángel Lemos. Óleo sobre lenzo. 30 x 24 cm. Colección particular.

O Concello da Estrada encárgalle a Lemos o cartel da XII Festa do Salmón (21 de maio de 1995) e o das Festas de San Paio (24 ao 27 de xuño de 1995).

O 21 de xullo de 1996 falece Laxeiro, con quen desde o seu regreso a Galicia retomara unha estreita relación. Dúas figuras na última etapa das súas carreiras artísticas moi desiguais en canto a recoñecemento e evolución que se apreciaban sinceramente. Eran frecuentes os seus encontros no *Café Goya* de Vigo, onde Laxeiro organizaba un faladoiro xunto ao resto dos seus amigos, ou eles sós con Arrondo, na súa cafetería e

Ángel Lemos. Acuarela sobre papel. 43 x 30 cm. Colección particular.

Ángel Lemos. xxii Festa do Salmón. 1995. Técnica mixta sobre papel. Concello da Estrada.

Ángel Lemos. Festas de San Paio. 1995. Técnica mixta sobre papel. Concello da Estrada.

pastelería sita na rúa Policarpo Sanz, nº 14. Lembra Natalia que alí, no contexto dunha conversación de marcado carácter nostáxico, o pintor lalinense lles confesou aflixido aos seus amigos: «Xa non me deixan pintar os meus nenos».

No ano 1997, exhibe as súas obras en exposicións colectivas nos palacios de congresos e exposicións de Vigo, Ourense, Lugo e Santiago e, no 1998, no *Centro Comercial Área Central* de Santiago. Todas estas exposicións foron promovidas por Carlos Vila, da Galería Alpide, en cuxo catálogo Francisco de Pablos, membro da Real Academia Galega de Belas Artes, escribe sobre o noso pintor:

...Agora, cando Ángel Lemos conta 81 anos, lamenta que a pesar da difusión constante da súa obra non conte o seu nome en repertorios, antoloxías, referencias de grandes coleccións. Os que indagabamos sobre o tema chegamos a crer que falecera en América. Felizmente non é así, de maneira que aínda estamos a

Ángel Lemos. 1996. Acuarela sobre papel. 25 x 32 cm. Colección particular.

tempo de recobralo, de valoralo xustamente. De recoñecer un artista de longa traxectoria, en cuxa pintura, a referencia, o documento, transcende para ser arte, evocador, sentido, emocionante. Porque é un gran debuxante e un gran colorista. É dicir, un artista moi notable.

Ese mesmo ano, os propietarios do *Pub Jaque Mate*, na Estrada, encárganlle que pinte dúas mariñas de grandes dimensións para decorar o local, unha na parede do baixo e outra un pouco máis pequena para o piso alto.

Aos seus 80 anos, Lemos acepta encantado o reto e, asistido por Guillermo Fernández (dono do taller e da galería *Guimart*), instalan varios paneis de madeira ancorados á parede, de modo que, chegado o momento, as obras poidan separarse do local e asegurar a súa supervivencia. O pintor, cheo de enerxía, móvese con soltura pola estada instalada para acceder cos seus pinces a toda a superficie do soporte.

Vinte e tres anos despois, aínda se poden contemplar no local as magníficas pinturas (piso baixo: 2,30 x 5,20 m / piso alto: 1,20 x 2,42 m).

Ángel Lemos. 1997. Óleo sobre taboleiro. 230 x 520 cm. *Pub Jaque Mate na Estrada*.

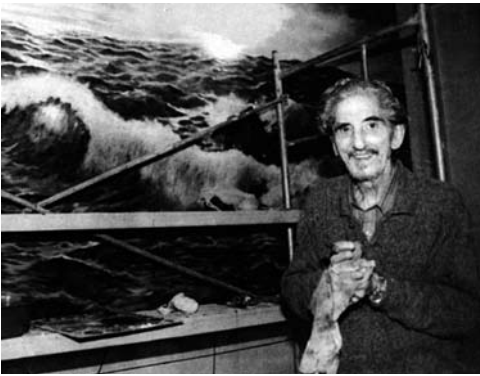
O 29 de xuño de 1998, *La Voz de Galicia* publica unha recensión sobre o noso artista:

Decenas de lenzos empapelan as paredes. Sinálaos e preséntase: Este son eu. O artista non mente, a súa vida enteira foi dedicada á arte. Ángel Lemos, con 81 anos, continúa pleno de vitalidade. No seu estudio da Estrada, segue pintando a bo ritmo e conta con exposicións en locais da vila. Non me sinto acabado, para min a vida é eterna. O que está por fóra é só un anaco de carne podrecida, o que conta é o espírito.

En novembro de 1998, exhibe a súa obra no café pub *Studio 34*, de Ourense, xunto a outros artistas, como Fernando Álvarez de Sotomayor, Laxeiro, Lino Villafínez, Granell ou Urbano Lugrís.

No Nadal de 1998, Ángel Lemos doa unha acuarela á Agrupación de Voluntarios de Protección Civil, unha versión dunha preciosa maternidade ao óleo, que ilustra a tarxeta do Nadal da agrupación, nunha tiraxe limitada de 300 exemplares.

O 14 de marzo de 2000, falece o seu querido e vello amigo desde os tempos de Redondela, Ignacio Arrondo, con quen nos últimos anos seguía mantendo contacto periódico epistolar.

Ángel Lemos mentres pinta o mural do *Jaque Mate*. «Especial Festas San Paio» de *La Voz de Galicia*, 24 de xuño de 1998. Fotografía de Xoanma Porto.

Ángel Lemos e o alcalde Ramón Campos o 16 de xuño de 2001. *Faro de Vigo*, 17 de xuño de 2001. Fotografía de Bernabé.

En agosto do ano 2000, expón a súa obra na Casa da Cultura de Foz (Lugo).

O 16 de xuño de 2001, aos seus oitenta e catro anos de idade, o Concello da Estrada dedícalle unha máis que merecida homenaxe, onde o alcalde Ramón Campos lle entrega unha escultura do artista estradense Vilaverde.

Carlos Vila, dono da *Galería Alpide* de Vigo, edita e publica ese mesmo ano a antoloxía *Galicia, Latidos de arte*, onde recolle unha

Ángel Lemos. 2000. Acuarela sobre papel. 25 x 34 cm. Cafetería *Tertulia* na Estrada.

Ángel Lemos. Anos 90. Técnica mixta sobre papel. 32 x 24 cm. Fondo familiar.

Ángel Lemos. 2001. Óleo sobre lenzo. 50 x 60 cm. Colección particular.

sucinta referencia biográfica e artística de creadores galegos, como Camilo Díaz Baliño, Lodeiro, Laxeiro, Manuel Torres, Villafínez, Alfonso Abelenda, Laxeiro, Barreiro, Varela Guillot, Lugrís Vadillo, Peteiro ou Sucasas, entre os que inclúe a Ángel Lemos, do que Francisco de Pablos, membro da Real Academia de Belas Artes, apunta: «...a anécdota elevada a transcendencia, porque é evocación creadora, felizmente recuperada».

No ano 2002, cae enfermo e a súa actividade vese drasticamente reducida. A pesar da evidente perda de pericia, especialmente nas súas mans, axudado por Viviana e os seus fillos, Ángel continúa pintando, sobre todo acuarelas, ata os seus últimos días.

O 5 de decembro de 2002, Lemos falece na Estrada aos 85 anos e entérrase no cemiterio parroquial de Figueroa. A noticia da súa perda ten un importante eco na prensa local e entre os estradenses, pois tanto el como a súa esposa e fillos son veciños moi próximos e apreciados.

Ángel Lemos. *As mozas*. 1989. Óleo sobre lenzo. 92 x 73 cm. Colección particular.

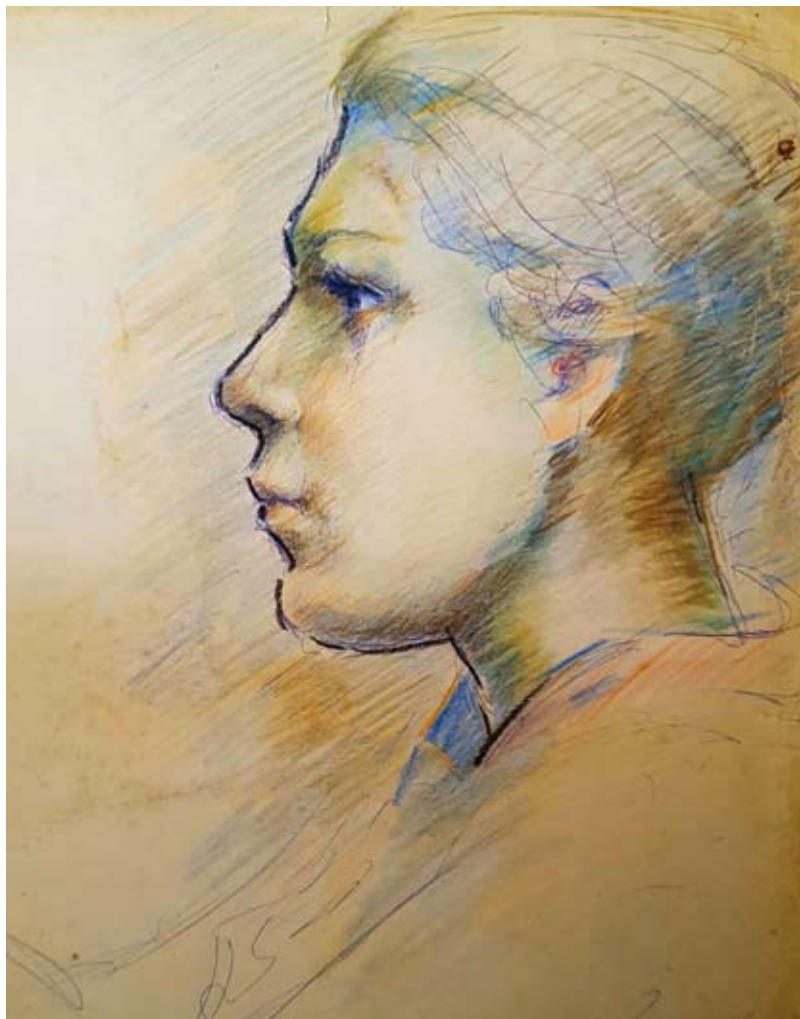
Ángel Lemos. 1998. Óleo sobre taboleiro. 46 x 37 cm. Fondo familiar.

O 12 de marzo de 2003, Carlos Vila inaugura unha exposición en Vigo da obra de Ángel Lemos e Luis Seoane.

No número 7 desta revista, *Miscelánea Histórica e Cultural*, do ano 2004, publícase o artigo «Vermello, amarelo e morado: as cores de Ángel Lemos (*In memoriam*)», escrito por Héitor Picallo Fuentes.

O 25 de setembro de 2004, a *Sala Guimart* da Estrada organiza unha exposición colectiva na que se mostra a obra de Lemos.

Con todo, o guión da súa azarosa traxectoria vital aínda lle reservaba un xiro inesperado tras o seu falecemento: a Galería Alpide, na rúa López Neira de Vigo, dedícalle unha exposición monográfica á obra de Ángel Lemos, que permanece aberta desde novembro do 2005 a febreiro de 2006. Viviana, acompañada da súa filla Natalia, visita a mostra e decátase de que algunha das obras non foron creadas pola man do seu esposo. Este descubrimento dará lugar a unha das escasísimas condenas por un delito contra a propiedade intelectual en concurso cun delito de estafa relativa á obra de artistas galegos.

Ángel Lemos. *Escuchando el Concierto de Aranjuez* (rostro de Viviana Geddo). 1978. Técnica mixta sobre papel.

Dado que se trata dun suceso delicado, co ánimo de resultar o máis rigoroso posible na súa exposición, imos limitarnos a reproducir literalmente aqueles fragmentos da sentenza condenatoria nº 97/2013 do Xulgado do Penal nº 3 de Vigo, do 14 de marzo de 2013, que consideramos máis ilustrativos.

Natalia Lemos ratifica na vista do xuízo a denuncia formulada o 8 de marzo de 2006 na Coruña ante a Brigada Provincial de Policía Xudicial, Delincuencia Organizada:

...engadindo que, con ocasión da exposición monográfica da obra do seu pai que tivo lugar no ano 2006, exposición organizada pola galería Alpide da que o acusado Carlos Vila Rodríguez é xerente, acudiu durante o mes de febreiro a esta en compañía da súa nai e sacoulles unha foto ao cadro do seu pai denominado «Lavandeiras» e a outros máis antigos. Ao saír da galería de arte, sinala que a súa nai lle comentou que algúns dos cadros coa sinatura do seu marido non eran del. Termina por sinalar, a preguntas das partes, que un par de días despois cotexou as fotos que fixo no ano 2001 e outras que tiña do seu pai coas fotos do catálogo da exposición organizada polo acusado no devandito mes de febreiro e deuse conta de que había diferenzas notables, ao non corresponderse as fotos que tiñan dos cadros coas editadas no mencionado catálogo...

En base á devandita denuncia e ao apreciarse indicios de delito, o xulgado practica a correspondente proba pericial:

(...) o perito da sección de documentos copia da policía xudicial non soamente conclúe que as sete obras intervidas atribuídas ao pintor son copias fieis das obras orixinais de Ángel Lemos, senón que tamén o devandito perito con total seguridade se pronuncia na vista oral afirmando que os lenzos dubitados son de peor calidade artística ca os orixinais e que non foron realizados pola propia man do pintor, apreciando que hai diferenzas nas calidades pictóricas entre os lenzos dubitados e as imaxes obtidas mediante fotografía dos lenzos orixinais.

Tendo en conta a proba practicada, o xuíz declara os seguintes feitos probados:

Que Carlos Vila Rodríguez, entre os meses de xaneiro e febreiro de 2006, organizou unha exposición monográfica da obra do pintor galego Ángel Lemos na galería viguesa de arte Alpide da que o devandito acusado é xerente, poñendo á venda na citada exposición un total de sete pinturas ao óleo do pintor tituladas *Lavandeiras*, *Regreso del mercado*, *Fiesta de San Xoán*, *Meigas*, *Meigas (adornos en campaña)*, *En Santiago chovendo* e *Sendero*. As devanditas copias foron realizadas por el ou por outra persoa ao seu encargo e non chegou a vender ningunha de tales copias, que se exhibían para a súa venda na citada exposición por prezos comprendidos entre as 300.000 e as 350.000 pesetas cada unha delas.

Por todo iso, a sentenza condena a Carlos Vila Rodríguez como autor dun delito contra a propiedade intelectual (artigo 270.1 do Código Penal) en concurso medial cun delito de tentativa de estafa (artigos 248.1 e 249 do Código Penal). Ademais, condénao a que

Ángel Lemos. 1984. Óleo sobre lenzo. 60 x 81 cms. Fondo familiar (agasallo de Ángel a Viviana).

indemnice os herdeiros do pintor Ángel Lemos na suma de 9000 euros e decreta o comiso e a destrución das copias intervidas.

A devandita sentenza ten unha gran repercusión nos medios de comunicación, especialmente na prensa escrita. O diario *El País*, na súa edición do 15 de abril de 2013, titula: «Un pintor esquecido, obxecto da primeira sentenza galega por falsificación».

O 13 de marzo de 2013 falece Viviana Geddo, quen non chega a coñecer o contido da sentenza condenatoria que sería notificada tres días despois.

En xullo de 2007, o Museo da Estrada inicia as tarefas de catalogación da obra de Ángel Lemos, traballo que serviu de base para a redacción do presente estudo, e que aínda continúan abertas.

O 24 de novembro de 2010, póxase na Sala Durán de Madrid o óleo de Ángel Lemos *Naturaleza muerta, jarrón con flores*, de 54 x 45 cm.

Mediante a Resolución do 23 de setembro de 2013, a Dirección Xeral de Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia incoa o expe-

Ángel Lemos. Óleo sobre lenzo. 54 x 65 cm. Museo do Pobo Estradense Manuel Reimóndez Portela.

diente para a declaración como ben de interese cultural (BIC) da Colección Nova Caixa Galicia, que inclúe a acuarela *Baiona*, doada por Lemos en 1982. Con todo, o Decreto 151/2015, do 8 de outubro, da Consellería de Cultura, que finalmente declara BIC a colección propiedade xa de *Abanca Corporación Bancaria*, lamentablemente exclúe do inventario merecedor desta consideración a acuarela de Lemos (xunto a unha gran parte das obras inicialmente incluídas). Con todo, esta obra permanece nos fondos desta colección.

O 8 de xuño de 2014, o *Recreo Cultural* da Estrada exhibe parte das obras propiedade da familia que, debido á resistencia do pintor para vender as súas obras máis apreciadas, sen dúbida reúne gran parte dos seus mellores traballos na Estrada.

O 6 de xuño de 2019, o Museo da Estrada adquire un debuxo a pluma sobre papel cun bosquexo a lapis pola outra cara integrante

dos traballos que Ángel Lemos realizou para o proxecto que non chegaría a publicarse da *Historia Ilustrada de las Islas Baleares*.

En xullo de 2019, o Museo da Estrada compra unha magnífica mariña ao óleo representativa da mestría do noso pintor na plasmación do mar sobre o lenzo.

O 5 de novembro de 2019, sae á venda na Sala de Poxas Ansonera de Madrid o óleo sobre táblex titulado *Cristo de la Victoria*, de 56 x 81 cm, pintado en 1950.

O 19 de agosto de 2020, o Museo da Estrada adquire para os seus fondos unha terceira obra de Lemos: a acuarela de 46 x 66 cm pintada en 1994 que reproduce as ruínas dun antigo muíño invadido pola vexetación en San Miguel de Tabagón.

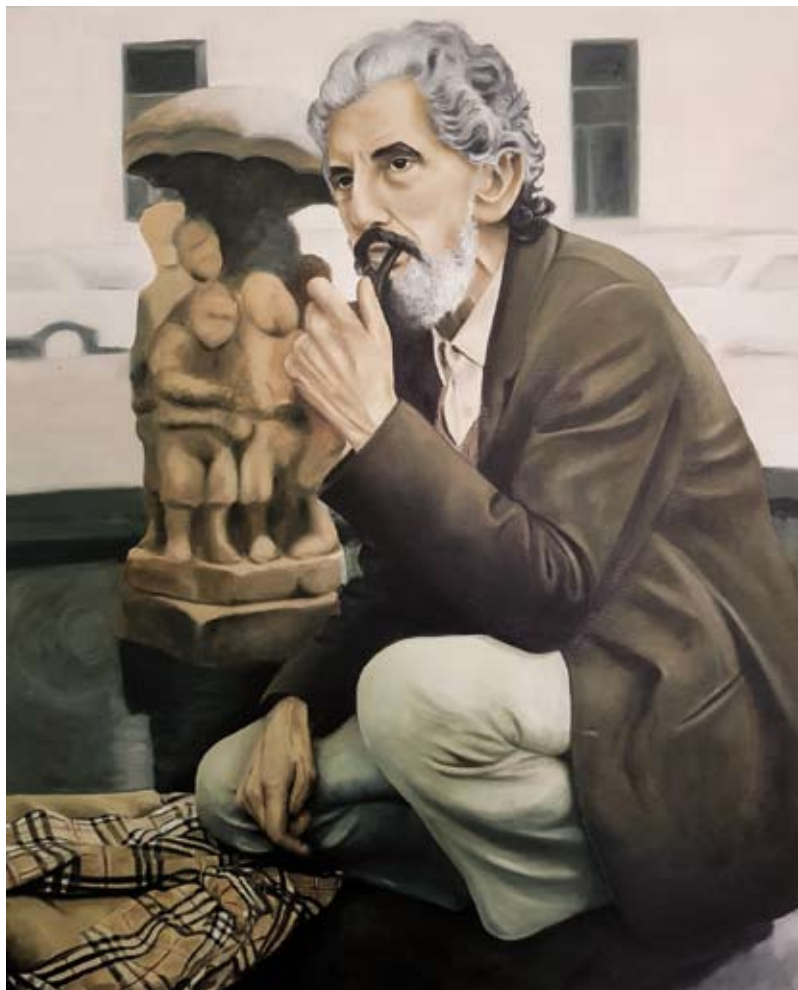
En marzo de 2021, o Museo Municipal de Ourense exhibe o debuxo de sor Isabel Cifre, parte dos seus fondos permanentes, nunha mostra realizada con motivo do Día da Muller.

En xullo de 2021, o Museo da Estrada compra un lote de 65 debuxos orixinais inéditos do artista creados para o proxecto da *Historia Ilustrada de las Islas Baleares*.

Para rematar, só nos resta trasladar o noso agradecemento a todos os que, amablemente, durante estes catorce anos de traballo, facilitastes o fotografado e a toma de datos das vosas prezadas obras. Tarefa que nin moito menos finalizou.

Querémoslle mostrar unha especial gratitude a Guillermo Fernández (Guimo), dono da galería e taller *Guimart* (punto de encontro dos estradenses amantes da arte), pola súa implicación e dedicación na localización da obra do seu amigo Lemos.

Finalmente, este estudo sobre a traxectoria vital e artística do pintor Ángel Lemos adoecería de lagoas insalvables sen a xenerosa colaboración da súa filla Natalia, quen nos abriu as portas aos fondos familiares (documentos, fotografías, recortes de prensa, obra) e aos seus propios traballos de investigación e recompilación de datos. Ela non só puxo toda esta información á nosa disposición nas mellores condicións posibles, senón que contribuíu a contextualizala e achegou referencias que serían inaccesibles a través de calquera outra fonte. Cada unha das súas palabras transmiten o amor e a admiración

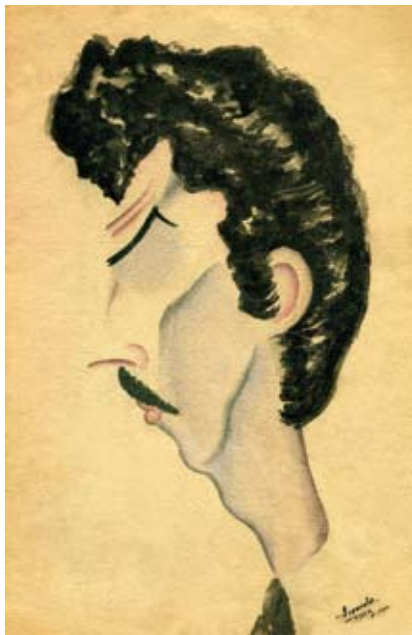
Natalia Lemos. Óleo sobre lienzo. 100 x 81 cm.
Propiedade de Natalia Lemos.

que sente polo seu pai, de cuxa memoria e legado é garante, ademais de herdeira da súa sensibilidade humana e artística, tal e como se pode apreciar no marabilloso retrato que pecha este traballo.

Apéndice

Ignacio Arrondo Moro (Vigo, 1917-2000)

Sensibilidade artística moi acusada, foi actor afeccionado na súa mocidade e durante moitos anos mantivo na radio unha sección de poesía recitada. Formouse na Escola de Artes e Oficios, á beira do inesquecible Maximiliano Vidales. Excelente caricaturista. Na pintura, cultivaba indistintamente o óleo e a acuarela e xéneros como a paisaxe e o retrato. Obtivo premio no Certame da Dotación de Arte Castellblanch de 1969 e concorreu ás Bienais de Pontevedra, onde na de 1991 destacou cun espléndido retrato do pintor Laxeiro. Figura en museos de Galicia e realizou numerosas exposicións individuais. A pintura de Arrondo parte de modos impresionistas e, sempre dentro dunha ampla liberdade, ten referencias formais. A súa paleta é quente, de intención lírica, con expresións moi ricas. O seu gusto pola poesía acúsase na pintura, con elementos idealizados dunha deliberada sinxeleza. (Fonte: <https://www.afundacion.org>)

Ignacio Arrondo. Caricatura de Ángel Lemos. 1950. Técnica mixta sobre papel. 30 x 19 cm. Fondo familiar.

Pasou dous anos da súa vida (1943-1945) na compañía de María Fernanda Ladrón de Guevara, á beira de figuras tales como as entón mozas Amparo Rivelles, que era Amparito nos carteis, ou María Asquerino (). Ao deixar o teatro profesional, contraeu matrimonio coa perito mercantil Esperanza Carballo Veiga, con quen tivo tres fillas: Esperanza, profesora de ballet; Rosa María, enfermeira e Luz María, filóloga. En Pontevedra precisamente, nunha exposición na Sala de Arte da Caixa, alá por xaneiro de 1991, deixouno moi claro: «Desde sempre a pintura foi a miña verdadeira vocación». (Fonte: *La Voz de Galicia*. Ignacio Arrondo, actor profesional con Ladrón de Guevara por Gerardo González Martín).

O seu pai, o navarro Antonio Arrondo, chegou a Vigo e montou unha pastelería en Policarpo Sanz, a principios dos anos 30. Tivo tres fillos –Ig-

nacio, Manolo e Carmen— e os dous primeiros seguiron os seus pasos. Un relevouno no local orixinal e outro montou un negocio propio, Marbella, na rúa Colón.

Segundo Luz M. Arrondo, a menor das tres fillas de Ignacio e Esperanza Carballo, a receita da torta Llanderas, que calou con éxito no padal local, tróuxoa un amigo do meu avó, que viña da Arxentina, e cambiouna un pouco. Cando el morreu, o meu pai relevouno e quedou». (Fonte. *La Voz de Galicia*. «Llanderas, a torta que herdou un artista», por Begoña R. Sotelino)

O convento abandonado

O que vou relatar aquí ocorreu en España durante a revolución.

Atopábame entón incorporado ao primeiro batallón da brigada 112 de choque. Facía un frío que martirizaba os nosos corpos e, en especial, os nosos pés, mans e narices. Marchabamos a pé cara á fronte para reforzar unhas posicións e a marcha facíámola de noite porque as liñas inimigas se atopaban moi preto.

Caía unha fina choiva xeadá que aumentaba os nosos sufrimentos. Despois de varias horas de camiño, dispúxose a acampar. Chegamos a unha zona elevada na que se atopaban os restos dun convento de frades, creo que capuchinos. Estaba parte do seu edificio aínda en pé daquel lado, de xeito que a artillería inimiga non o podía castigar. Aquí metémonos nós e pronto nos lanzamos todos na busca de canto anaco de madeira había para facer lume e quentarnos un pouco e secar as roupas.

Pouco despois, o patio do convento estaba iluminado por un sen número de fogueiras pequenas arredor das cales había outros tantos puñados de soldados apiñados, coas mans tendidas sobre as chamas e os pés case metidos dentro das brasas. Cando xa nos queimabamos por diante, dabamos a volta e colocabámonos de costas, coas mans cruzadas atrás.

Aquela fina choiva converteuse nunha chuvieira, buscamos un sitio seco onde durmir un pouco, eramos un grupo de tres amigos. En Madrid, eu residía na portería da rúa Lavapiés 17, onde os pais dos meus dous amigos, que eran irmáns, tiñan ao seu cargo a devandita portería.

Buscamos un lugar seco e atopámolo no altar do convento. Aínda estaba en pé e a tarima de madeira daba un alivio ao frío, pois a choiva non a mollaba. Dispuxémonos a descansar, pero a miña natural curiosidade levoume a investigar e a observar o enorme retablo que estaba intacto. Quizais fose que me sentía seguro do lume inimigo ou a maxia daquela circunstancia que nos rodeaba, un momento de calma naquela tolemia da guerra. Ao amencer, debíamos facer unha ofensiva para recuperar Brunete,

xusto a vila na que eu chegara á fronte coas tropas de Franco pouco antes de pasar ás republicanas.

Volvo ao meu recordo daquel altar, daquel convento en ruínas, desde onde podía verse o Escorial. Chovía xa con moita intensidade, non quedaban fogueiras acesas, cada cal buscaba a calor apiñando corpos con corpos. Achegueime a unha esquina na busca dun sitio máis cálido e, con sorpresa, sentín nas miñas mans que se empuxaba o altar este cedía ao meu empuxe e abría. Pedinlles axuda aos meus compañeiros, os irmáns Pepe e Ramón, e entre os tres abrimos un espazo suficiente para mirar detrás, vimos un oco na parede de pedra... unha porta... e decidimos entrar por ela, sempre buscando un acubillo mellor a esa fría e chuviosa noite.

A lanterna apenas alumaba, a escuridade enchía todo o espazo, excepto ese débil feixe de luz. En fila, moi pegados un detrás do outro, avanzamos cara a aquela negra boca socavada na parede da ladeira. Eu ía diante, cheo de curiosidade e tamén de medo. Pepe e Ramón ían pegados a min tremendo, pero xa non polo frío da xélida noite.

Iluminei de fronte a fenda que facía de porta, nada... pedras fronte a min. Só se oía a nosa respiración axitada e o son da choiva. Baixei a luz e vin unha estreita e longa escaleira que penetraba nas entrañas da terra, estaba tallada, esculpida na roca. Baixamos chanzo a chanzo con máis tento ca pasos. Onde nos levaría aquel túnel estreito e escaleirado?

Diante e soportando o peso dos corpos dos irmáns que se pegaban a min coma lapas, nunha man a lanterna e a outra pegada á parede, medindo os pasos para non caer. Agora todo era silencio, a choiva quedara detrás, só podía oírse con claridade o toc toc de tres corazóns que latexaban con moita forza. Iamos en silencio sepulcral, non falabamos, só respirabamos aceleradamente. Unicamente aquel círculo débil de luz como guía, a escuridade podía tocarse, paseei a luz polas paredes e... contivemos o alento. Agora podíamos tocar o silencio. Ao noso lado dereito abríase un buraco na roca, algo que pretendeu ser algunha vez e nun ignorado futuro unha porta.

Coeime dentro abandonando a empinada escaleira. Pepe e Ramón quedaron fóra, as súas cabezas asomaban mirando con abertos, asustados e sorprendidos ollos a estancia onde eu me introducía. Fun rompendo a escuridade pouco a pouco e pasei coidadosamente a lanterna buscando que contiña aquela estancia a medio facer. Cando divisei un fino frío, fun descendendo... unha cabeza de longa melena, un corpo de muller espido, xa a curiosidade era máis forte que o medo. Continuei baixando e vin que os pés descalzos non tocaban o chan, achegueime... Era moi novo, a súa pel acartonada, rasquei nunha das súas pernas e desprendín anacos de tecido de algodón, debían ser as súas medias que xa formaban parte da súa pel. Subín a luz ao seu rostro. Debía ser case unha nena!! Produciume tenrura aquela momia. Suxeiteille o queixo e levanteina comprobando así que aquel fino

fío do cal pendía o seu corpo era un arame que rodeaba o seu pescozo. Aparteille a longa melena e seguíu buscando algunha resposta a aquilo. Xa non lembraba os irmáns, pero seguían alí, mirando, quietos e sen apenas respirar todo canto eu facía, sempre desde fóra, desde a escaleira.

A luz percorreu a estancia tramo a tramo ata topar cun cadaleito que estaba colocado sobre unha tarima fronte á pequena muller colgada na parede. Xunto á caixa mortuoria estaba a tapa que, sen colocar encima, xacía sobre a parede en posición vertical. Achegueime... iluminei o interior do cadaleito... unha carapucha... un hábito... un cranio amarelado. Onde houbo ollos... dúas enormes concas baleiras e o sorriso da morte na súa descarnada caveira. Seguíu buscando coa miña lanterna guía. Unhas óseas mans aferraban unha cruz, falanxe entre falanxe no medio daquela cruz que, impulsivo, collín e tirei dela. Todo se esborrallou nunha nube de po que foi parar ao fondo do cadaleito nun estrondo que puxo ás aos meus pés e que me levou a saír, voando máis ca correndo, daquel espantoso, cruel e miserable escenario do pasado oculto tras un cristián altar.

Os irmáns correron moito antes e en plena escuridade, xa estaban arriba cando subín eu. Agora o frío, a choiva, a guerra, o presente, estaban outra vez entre nós. Non dixemos nada, o que tiñamos seguro era que non durmiríamos no altar aquel. Volvín pechar aquela enorme porta que era o retablo, non fora saír por ela un enfadado monxe de ósos e enorme carapucha.

Acabamos a noite e esta historia, tan real como incomprendible, baixo a choiva, recostados sobre unha ladeira pola cal corría o lodo, que nos facía escorregar cara abaixo, polo que me puxen a cachapernas sobre as raíces dunha árbore e, agarrados a cada unha das miñas dúas pernas, colgaban Pepe e Ramón. A auga, como un caudaloso río, entraba polo noso pescozo, descendía por dentro da roupa e escapaba polas nosas botas bañándonos totalmente, ata o amencer en que se cambiaron as estratexias e volvemos todos a Madrid.

Ricardo Illescas López (Alcázar de San Juan, 1909-1999)

Profesor, pintor e restaurador. Aos once anos é apartado da escola para traballar en varios oficios, pero como lles adoita ocorrer a case todos os artistas non callaba con ningún, sobre todo cando non existe creatividade. Finalmente, atopa traballo de aprendiz de pintor co gran mestre alcázareño Antonio Murat, do cal recibe as técnicas artísticas, como o dominio da cor e as influencias costumistas. Porén, a traxectoria co seu mestre queda frustrada ante o seu falecemento en 1925.

Catro anos máis tarde, comeza os seus estudos na Escola de Artes e Oficios de Madrid e obtén o Primeiro Premio Extraordinario de Debuxo ao

finalizar este. Tamén asiste ás clases libres de debuxo e pintura no Círculo de Belas Artes de Madrid e consegue o segundo premio.

Cara aos anos trinta, comeza a súa actividade expositiva en Madrid, en Alcázar de San Juan e noutras cidades de España. Despois da Guerra Civil, cara a 1945, inclínase pola paisaxe e polos recunchos típicos da serra abulense de Gredos dunha forma naturalista, captando a realidade e transmitíndoa con pinceladas suaves e cun esaxerado control da cor.

En 1948, trasládase a Galicia para pintar paisaxes e fixa a súa residencia en Vigo. En 1970, consegue ser nomeado profesor de debuxo artístico na Escola de Artes e Oficios de Vigo, actividade que remata en 1974 por mor dunha enfermidade. Posteriormente, dedícase á pintura ata os seus últimos días, residindo na cidade viguesa ata 1994, data en que regresou a Alcázar. (Fonte: Enrique Pedrero Muñoz, *Estilos y tendencias de las artes plásticas en la provincia de Ciudad Real* (1900-2005)).

Pedro Vidal Lombán (Ourense 1919-A Coruña 1977)

Debuxante e pintor. Nace en Ourense e cursa os seus estudos de bacharelato e maxisterio en Santiago de Compostela. Nesta cidade, asiste á Escola de Belas Artes, onde é discípulo de González del Blanco e de Tito Vázquez. Prosegue a súa formación artística na Real Academia de Belas Artes de Santa Isabel de Hungría en Sevilla e, posteriormente, comeza a traballar en Madrid.

Tras dez anos fóra de Galicia, retorna a Ourense. Alí compaxina a súa actividade artística coa formación de estudantes na Escola de Artes e Oficios.

Máis tarde, múdase á Coruña, onde desenvolve a maior parte da súa carreira artística. Ademais, no seu estudio imparte clases de pintura e debuxo, co que contribúe á formación de artistas, como Fernando José Prieto López ou Chelo Facal.

Na súa faceta como pintor, alcanza notable prestixio e popularidade como retratista. Destacan as súas pinturas do santiagués doutor Pereiro (1946) ou a que realizou do futbolista coruñés Luis Suárez Miramontes (1966).

Falece na Coruña en abril de 1977.

Manuel Rabanal Álvarez (La Magdalena de Canales, León 1914-Santiago de Compostela 1989)

Profesor, escritor, poeta e tradutor español. Estudou de 1928 a 1931 na Universidade Pontificia Comillas, rematou a licenciatura na Universidade de Salamanca en 1940 e doutorouse en 1948 en Filoloxía Clásica pola Universidade de Madrid.

Foi catedrático de ensino secundario en León, no Instituto Xelmírez e no Instituto Rosalía de Castro de Santiago e catedrático de Grego na Universidade de Santiago de Compostela.

Cofundou a revista poética *Espadaña* e fundou a revista *Gelmírez*. Colaborou en *La Noche* (onde levaba a sección «Nebulosas»), *ABC*, *Ya*, *Diario de León*, *El Correo Gallego*, *Cuadernos de Estudios Gallegos*... Foi membro correspondente da Real Academia Galega, así como da Real Academia Española.

Obras publicadas: *El cristo de Asorey* (poema), 1952. Porto y Cía. Editores. *El lenguaje y su duende* (historias mágicas y lógicas de las palabras), 1967. *Hablas hispánicas; temas gallegos y leoneses*, 1967. *Grecia viva. Estudios sobre como los griegos somos nosotros*, 1972. *Haz de cuentos pavorosos*, 1980. *El teatro de Esquilo, visto desde Galicia y León*, 1984. *Maravillas idiomáticas*, 1987. *Nebulosas y otros escritos*, 1992. (Fonte: Wikipedia).

Julio Sigüenza Reimúndez (1898 A Coruña-1965 Vigo)

Foi un destacado xornalista e escritor da época. Sigüenza emigrou a Cuba en 1912. Na Habana viviu trece anos e, posteriormente, trasladouse á Arxentina e a Uruguai. Desde moi novo, comezou a escribir poesía ou artigos xornalísticos relacionados con Galicia e a partir, ademais, con artistas e escritores galegos na diáspora.

Tras un breve regreso a Galicia, volveu a América, nesta ocasión á Arxentina, onde traballou en diarios como *La Razón*, *Almanaque Gallego*, *El Despertar Gallego*, *El Heraldo Gallego* e *Céltiga*, revista da que foi director. Continuou a súa biografía en Montevideo, onde foi director da revista *Galicia* desa cidade, que era o órgano do Centro Galego que este dirixiu durante cinco anos. Na capital de Uruguai, onde viviu durante sete prolíficos anos, tamén dirixiu a revista *Cartel*, sendo codirector ou exministro de Facenda, Alfredo Mario Ferreiro, e foi fundador e primeiro secretario da Asociación Protectora da Cultura Galega. Ao longo de todos estes anos vividos entre Cuba, Arxentina e Montevideo, Sigüenza Raimúndez non deixou de traballar sobre os temas galegos.

No ano 1928, presentou *Cantigas e verbas ao ar*, o seu primeiro libro en galego, escrito en Montevideo e publicado na Coruña. Poucos anos despois, en 1922, casou coa galega María Angelina Fontela e fixou a súa residencia en Vigo.

Unha vez en Galicia, continuou traballando como xornalista e conferenciante en Institutos de Noia, Tui, no Círculo Recreativo e Instrutivo de Artesáns da Coruña, no Ateneo Santa Lucía da mesma cidade ou no Centro Mercantil de Ferrol. En Vigo, dirixiu o diario *La Tarde* e foi redactor xefe de *El Pueblo Gallego* e de *La Hoja del Lunes*. Durante a posguerra,

fundou e dirixiu as revistas *Cartel*, de arte e actualidade, e mais a revista *Nume*, en 1944, a única publicación de estudos poéticos editada en Galicia naquela altura. Colaborou tamén nas revistas *Cristal*, de Pontevedra, e *Alba*, de Vigo, ata ingresar en *Faro de Vigo*, onde escribiu ata o final da súa vida.

O 28 de xaneiro de 1956 ingresou na Real Academia Galega.

Sigüenza Raimúndez deixounos o legado da súa obra xornalística, pero tamén da crítica e da literaria, onde destacan as seguintes publicacións:

Poesía: *De los Agros Celtas*. A Habana, Hermes, 1923. Prólogo de Jacinto Benavente; *Del amor y de la muerte*, A Habana, Nuestra Novela, 1924. Prólogo de Moisés Vincenzi; *La ruta aventurera*. Bos Aires, Editorial Céltiga, 1927; *Cantigas e verbas ao ar*. A Coruña, Nós, 1928. Prólogo de Juana de Ibarbourou; *Cuaderno del ojo sin dueño*. Montevideo, Cartel, 1931; *Las canciones extraviadas*. Vigo, Cartel, 1937; *Poemas del Imperio*. Vigo: Faro, 1939.

Novela: *El lobo*. A Habana, Nuestra Novela, 1924.

Ensaio: *Galicia cara y cruz*. Montevideo, Cartel, 1930; ensaios sobre tema galego con tres estudos sobre Curros Enríquez, Rosalía de Castro e Eduardo Pondal. (Fonte: Web da Real Academia Galega).

Ángel Lemos. Caricatura de Julio Sigüenza. 1950. Tinta sobre papel. 11 x 8 cm. Fondo familiar.

Manuel Lago Martínez (Vigo 1917-2007)

Erudito da filatelia española, publicou numerosas obras filatélicas e máis de vinte monografías relacionadas con Galicia e, especialmente, con Vigo.

A súa relación co mundo do selo levouno a ser a primeira persoa que solicitou oficialmente selos e cuños para Vigo e a súa comarca.

Na súa figura tamén coincide unha faceta divulgadora que adquire especial relevancia na súa pertenza como fundador do Instituto de Estudos Vigueses.

Coa colaboración de José María Álvarez Blázquez, escribiu *Presencia de Galicia en los sellos*, primeira obra dedicada á filatelia en Galicia. Ta-

Ángel Lemos. Retrato de Manuel Lago (detalle do óleo sobre taboleiro *Xentes*). 1994. Fondo familiar.

mén é autor de *Prefilatelia de Vigo 1716-1748*, un rigoroso estudo da historia do correo en Vigo, cando aínda non existían os selos, cuxo prólogo escribiu Camilo José Cela, e que foi galardoada co Premio Nacional José Gómis Seguí.

Foi o presidente do Club Filatélico e Numismático El Castro, época na que dirixiu numerosos cursos de divulgación postal, tanto no local do club coma en colexios do municipio. Obtivo máis de dous mil premios. A súa colección *Cabalos* está considerada como a mellor do mundo e valeulle unha medalla de ouro temática. (Fonte: *La Voz de Galicia*. «O coleccionista de selos»).

Juan José Morera Garrido (Madrid 1914-1993)

Fillo de nai toledana e pai madrileño, tras os primeiros anos de infancia en Madrid, pasou a súa mocidade en Toledo, onde deu os seus primeiros pasos no mundo da arte.

A súa formación iniciouse cando aínda era adolescente ao ingresar na Escola de Artes e Oficios de Toledo, onde recibiu as súas correspondentes clases de pintura e escultura de Enrique Vera e Roberto Rubio, respectivamente.

Aos vinte anos, decidiu dedicarse profesionalmente á pintura, aínda que nos seus inicios debeu desenvolver traballos alternativos que lle axudaron economicamente.

Foi medallista e modelista en Vigo para a fábrica de porcelanas Casa Álvarez e realizou traballos de galvanoplastia para unha fábrica de Zamora.

En 1935, expuxo no Círculo de Belas Artes de Madrid, onde obtivo un grande éxito de crítica e venda.

En 1938, recibiu o Primeiro Premio Nacional de Escultura pola obra Monumento ao Ferroviario, que foi situada na Estación Norte de Madrid.

Ese mesmo ano, a República concedeu-lle o Premio 7 de Novembro de Escultura. Con todo, tras a fractura da Guerra Civil, abandonou profesionalmente a súa dedicación á escultura para centrarse sobre todo nos pinceis.

Establecido definitivamente en Toledo, situou a súa residencia e taller na calella do Salvador. Foron numerosos os premios e recoñecementos recibidos desde entón, entre os que destaca o Premio de Carteis para o Corpus Christi de Toledo en 1983, a elección en 1989 como académico numerario da Real Academia de Belas Artes de Toledo e a homenaxe recibida polo Concello da Cidade Imperial en 1993.

As súas obras atópanse hoxe repartidas tanto en coleccións privadas coma públicas, entre as que podemos destacar a National Gallery, a Hispanic Society ou unha colección privada en Pensilvania, propiedade dun dos seus principais mecenas, o señor Sadowski.

Obras: decoración da igrexa dos Salesianos, Vigo; decoración da residencia da Obra Sindical de Educación e Descanso, Panxón (Vigo); decoración da Delegación Provincial de Toledo; tres lenzos para o museo da Hispanic Society, Nova York.

Fonte: Páxina web da Real Academia da Historia (www.rah.es).

Juan José Morera Garrido. *Lemos por Morera*. 1947. Debuxo a carbón sobre papel. 24 x 17,5 cm. Fondo familiar.

Emilio Crespo Cano (Astorga...-Vigo 1984)

Mestre e fillo de mestres, naceu en Castrillo de los Polvosares, localidade do concello de Astorga (León). Foi destinado á escola unitaria de Navia en Vigo en 1924, onde exerceu o seu maxisterio ata 1951 gañando o agarimo e a admiración da parroquia, ata o punto de que a alameda e o centro veciñal levan o seu nome.

A pedimento do xesuíta padre Gómez, fíxose cargo en 1951 da dirección do Graduado do Apostolado Social Católico, e alí xubilouse en 1962 aos setenta anos, onde foi nomeado o seu director honorario.

Foi autor de varios libros de carácter pedagóxico, como *Ortografía razonada* e *Compendio de la ortografía razonada*, así como doutros manuais

sobre matemáticas que utilizaba cos seus alumnos, pero que non chegaron a publicarse.

Escribiu con asiduidade para a prensa e revistas. Conta Manuel Alonso Figueroa que foi dos primeiros en promover no *Faro de Vigo* o daquela virxe Samil, como pulmón de Vigo.

Destacan tamén as súas facetas como publicista e poeta.

Obras: o libro de poemas *Mary Rosa (Las bellezas de Vigo)*, ilustrado por Ángel Lemos; a epopea en verso *El conquistador de la nueva España*, sobre a conquista de México; *Iniciación en la lengua internacional esperanto en cincuenta cuartos de hora* e *Babel, la confusión de lenguas y su solución*.

Mario González González (Vigo 1905-1981)

Mario González. Autorretrato. 1940. Publicado no xornal *El Pueblo Gallego* o 28 de abril de 1940.

Debuxante vigués moi popular nesta cidade, especialmente polas magníficas caricaturas que ilustraron a sección local dos diarios *La Noche* e *El Pueblo Gallego*.

Desde moi novo, mostra talento para o debuxo. Realiza en Vigo as súas primeiras exposicións antes do estalido da Guerra Civil, onde traballa como auxiliar de debuxo no instituto vigués.

Unha obra súa ocupa por primeira vez a portada da revista *Vida Gallega*, en febreiro de 1936.

Asiduo dos faladoiros das cafeterías viguesas, a súa actividade artística e expositiva concéntrase basicamente durante o período de posguerra ata o ano 1948, data na que cae gravemente enfermo. Mostra do agarimo que lle dispensa o mundo artístico vigués é a exposición benéfica organizada por Enrique Romero Archidona, onde participan a maioría dos seus coetáneos: Laxeiro, Torres, Lugrís, Arrondo, Garabal, Rodal, Ángel Lemos, Carlos Sobrino, Bustamante, Morera Garrido.

Julio Sigüenza nun artigo publicado en *La Voz de Galicia*, o 14 de marzo de 1948, dedícalle as seguinte palabras:

Mario González, debuxante e caricaturista que, entre todos os que en Vigo viven da arte ou pola arte, lograra obter unha ancha e certa aureola de popularidade. Todo Vigo o coñece. As súas caricaturas persoais, os seus debuxos, apa-

receron numerosas veces en xornais e revistas, e a súa figura coidada e pulcra tiña unha silueta inconfundible, sempre presente en todas as partes: no paseo, nos faladoiros, no teatro, nos cafés...

Era o home sempre disposto e sempre pronto para o servizo, e para o ben. Sempre en primeira fila da bondade, co seu cartafol de apuntamentos debaixo do brazo e co libro da última novidade literaria na man.

Desde a súa máis afastada mocidade (anda polos corenta), pertence Mario González a esa minoría de homes escandalosamente anacrónicos, que no medio dun mundo cada vez máis colectivo e mecanizado, cunha sociedade na que só contan a cantidade e o rendemento, pintan, esculpen, escriben ou fan música cando lles dá a gana, sen suxeición a horario, sen soldo nin escala, e forman a confraría dos homes libres que aínda quedan no mundo. Son os que aínda contan coa improvisación e o milagre na organización da súa vida material.

Lembrado polas súas caricaturas e retratos a tinta, menos coñecida é o resto da súa obra, onde o mar e as súas xentes, así como as escenas rurais galegas, figuran como principais motivos. Recuperamos un fragmento da recensión publicada o 13 de abril de 1946 en *El Pueblo Gallego* sobre unha exposición de acuarelas no salón de exposicións do Foto Club de Vigo:

... Mario González mostrou sempre, e segue mostrando, unha vocación decidida polas cousas do mar, e os seus cadros sobre esta temática tan ampla son característicos. O estudo de tipos e escenas mariñeiras, toda a riqueza de vida e cor que ofrece a nosa beiramar teñen representación adecuada nesta exposición de agora, que o artista complementou con motivos campesiños e cunha breve serie de recantos urbanos moi agradables.

Mario González, cunha visión xenuína da cor nos ollos, cun modo e unha maneira de facer inconfundibles, bríndanos xenerosamente este froito saboroso do seu espírito, vibrante de inquietudes estéticas. Porque todo en Mario é actitude e preocupación estéticas, meticulosamente sentidas, nunha vida absolutamente consagrada á arte, con exclusión total de todo outro quefacer. E é simpática e instrutora esa entrega vocacional que o sitúa na área tan restrinxida, pero tan maravilhosa, dos elixidos.

Estas acuarelas que agora nos presenta (non nos explicamos por que el as chama debuxos coloreados) teñen aire, cor e sabor. Soubo captar esta varia tipoloxía, estas facetas múltiples do diario labor mariñeiro e rural, cun verismo sorprendente, con expresiva vitalidade. Acúsase un notable avance na súa técnica e o debuxo –Mario González é, esencialmente, debuxante– significase como a primeira calidade da súa obra.

A mediados da década dos 50, abandona o seu querido Vigo para instalarse en Santander, onde traballará como profesor de debuxo.

Falece o 28 de outubro de 1981 nunha rúa de Vigo cando retornaba dun acto artístico.

Enrique Romero Archidona (Madrid 1908-Vigo 1959)

Xornalista, crítico de arte e poeta.

Fillo de pai galego e de nai madrileña, naceu na capital de España o 27 de xullo de 1908. (...) Cando aínda non cumprira os seis anos, instalouse en Vigo, onde aos 25 anos contraeu matrimonio con Amparo Serantes Romero, de cuxa unión naceron cinco fillos.

Archidona populariza a súa sinatura en xornais e revistas e a súa voz en radios de alcance rexional, en tribunas e ateneos e en innumerables recitais ao longo e ancho de Galicia.

Foi propulsor en Vigo de Amigos da Arte, como o foi igualmente do Ateneo de Vigo e do grupo teatral Martín Códax, que escenificou algunhas das súas producións dramáticas, tamén inéditas. Realizou críticas e ensaios sobre a plástica en *Faro de Vigo* e en *El Pueblo Gallego*, onde desenvolveu un reiterado e longo labor crítico de todos os pintores que desfilaron polas súas galerías de exposicións, con acertos valorativos que aínda perduran. Foi designado presidente da sociedade La Oliva.

O poeta e xornalista Julio Sigüenza, cofundador con el de *Nume* —a primeira revista poética de Vigo—, soubo plasmar, en emotivas crónicas locais, a inxente tarefa cultural e artística realizada por Romero Archidona durante longos anos, e da que Vigo é debedora.

Como nos dixo outro poeta senlleiro —xa tamén falecido (aínda que non moito despois), nese rodar inexorable cara á morte—, Aquilino Iglesias Alvariño, con ocasión do deceso de Archidona: «O terceto de poetas financeiros, amigos, formado por Conde, Melero e Archidona, acaba de quedar coxo coa temperá morte do último representante do máis florido modernismo de Galicia, pero non tan afastado das vangardas poéticas como estas poidan pensar. Modernista foi Antonio Machado e de Rubén é o famoso “Xa non hai princesa que cantar”, de tan vellas resonancias e tan próximo á vixente poesía». Fonte: Fragmento do prólogo de *La voz callada. Antología póstuma del poeta Enrique Romero Archidona* (1963), escrito por Jacobo J. Rey Porto o 25 de xullo de 1963.

Esta antoloxía de poemas, que recolle unha selección de poemas realizada por Jacobo J. Rey Porto, foi publicada en 1963 a iniciativa de Julio Sigüenza e patrocinada pola Asociación da Prensa viguesa, coa axuda das achegas económicas de poetas, pintores, admiradores e entidades privadas.

Archidona tamén foi autor da obra *La pintura española de Domingo Gimeno*, A Coruña, 27 de novembro de 1953.

Xavier Lemos Godoy (Vigo 1944-)

Publicista e pintor, nace en Vigo en 1944, fillo do pintor Ángel Lemos e de Celia Godoy.

Crece nun ambiente de gran sensibilidade artística, rodeado de lenzos, pinturas e pinceis, o que contribúe decisivamente a espertar a súa vocación e talento artístico.

Na Arxentina, ingresa na Escola de Belas Artes, onde coñece grandes mestres como Castagnino, Orozco ou o muralista Sequeiros, que deixan gran pegada na súa formación.

Como artista, salta á fama a principios dos setenta, cando se celebraba en Bouzas a World Fishing, onde se instala sen permiso nun dos locais para exhibir a súa obra.

En outubro de 1982, abre o estudio Lemos & Lemos, compartido co seu pai na rúa Fortuny de Palma de Mallorca, cidade na que desenvolve gran parte da súa traxectoria artística. Durante este período, ten especial repercusión o encargo pola Escola de Turismo dun retrato do rei Juan Carlos para a nova sede desta institución.

Destacan varias etapas na súa carreira, desde a liña realista-costumista, ata a surrealista, pasando pola arte fantástica.

Ten obras que se enmarcan no realismo, cun toque romántico, e outras no realismo máxico. Destaca como retratista e, na súa faceta costumista, reflicte a vida do mar, os costumes e as tarefas da terra ou as festas populares, como a da reconquista de Vigo. (Fonte: Hergonarte.wordpress.com).

No 2019, o Concello de Redondela encárgalle catro óleos sobre a batalla de Rande, obras que actualmente forman parte dos fondos do Museo Meirande.

En marzo de 2020, realiza dous retratos protagonizados polo papa Francisco e o arcebispo natural de Lodoselo, en Sarrehaus, José Rodríguez Carballo, secretario da Congregación para os Institutos da Vida Consagrada e Sociedades de Vida Apostólica, que se exhiben en dependencias vaticanas.

Aproveita o período de confinamento forzado pola covid e remata no seu estudio de Vigo o seu último proxecto: once lenzos de gran formato inspirados no sepulcro románico de Lope de Ventosa, en Agolada, para unha exposición itinerante a través do Camiño de Santiago, baixo o título *Tras as pegadas do Mestre Mateo*.

José Rafael Pereiro Miguéns (Santiago 1928-Teo 2005)

José Pereiro nace en Santiago de Compostela o 30 de xaneiro do ano 1928. Recibiu clases de debuxo de Francisco Asorey na Escola de Artes e Oficios compostelá e, posteriormente, en 1945, ingresa na Escola de Belas Artes de San Fernando, onde chega a ser discípulo de mestres tan ilustres como Eduardo Chicharro ou o retratista Julio Moisés.

Ao pouco de regresar a Compostela, construíuse unha deliciosa residencia de campo no val de Teo e, a partir dese momento, pasou a ter unha relación afectiva e directa co noso municipio.

Adoitaba abastecerse de pinceis, tubos de cor e demais ferramentas imprescindibles para o seu incansable labor de artista en establecementos como o de Pepe Neira ou nalgún outro.

No pazo de Oca, soubo captar fermosas perspectivas dos seus xardíns de outono. Na feira dos mércores facíase con animais vistosos (coellos, galos de bela plumaxe...) que logo trasladaría á tea mergullados nesa inquietante penumbra que distingue moitos dos seus lenzos, cunha influencia, máis ou menos afastada, de Ignacio Zuloaga, aínda que lles achega un efecto tebroso moi particular que, a partir dunha ampla gama de cores cálidas, nos leva a pensar tamén nos nosos grandes do Século de Ouro.

(Fonte: «En memoria de José Pereiro», Javier Travieso, *A Estrada: Miscelánea Histórica e Cultural*, nº 8, 2005).